श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्वर्षः प्रियव्रतादिभ्य एव तत्र तत्र त्रेतारम्भे कर्मप्रादुर्भाव इत्यपि ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्दशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेन विभावसुना ॥ ४७ ॥
अग्निरेक एव लौकिकः वर्णो हंसः ॥ ४८ ॥
प्रजया पुत्रभूतेन ॥ ४९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

पूर्वकाल में एकही वेद प्रणव (ॐकार) वाङ्मय रहा और देव भी नारायण ही एक रहे, और कोई अन्य नहीं रहा, ऐसे ही अग्नि भी एक और वर्ण भी एक ही रहा ॥ ४८ ॥

हे नृप ! त्रेता युग में पुरूरवा के मुख से वेदत्रयी हुई राजा पुरूरवा भी अग्नि रूप प्रजा से गन्धर्व लोक को प्राप्त हुआ ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में चतुर्दश अध्याय
की, श्रीवृन्दावनस्थ पं०भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

ऐलस्य चोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायुरथोऽथ विजयो जयः ॥ १ ॥
श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतञ्जयः ।
रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥ २ ॥
भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।
तस्य जन्हुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ।
जह्नोस्तु पूरुस्तत्पुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ॥ ३ ॥
ततः कुशः कुशस्यापि कुशाम्बुर्मूर्तयो वसुः ।
कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशाम्बुजः ॥ ४ ॥
तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः ।
वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ॥ ५ ॥
एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम् ॥ ६ ॥
इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणान्तिकम् ।
आनीय दत्वा तानश्वानुपयेमे वराननाम् ॥ ७ ॥
स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया ।
श्रपयित्वोभयैर्मन्त्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशे गाधिरैलपुत्रान्वयेऽजनि ॥
यद्दौहित्रसुतो रामः कार्तवीर्यमहन् रुषा ॥ १ ॥
॥ १ ॥

सुग्रहत्वायाल्पादिक्रमेण श्रुतायुप्रभृतिपञ्चानां वंशानाह—श्रुतायोरित्यादिना । एकः एकसंज्ञः अमितस्तत्संज्ञः ॥ २ ॥

जह्नोः पूरुस्तस्य बलाकस्तस्याजकः ॥ ३—४ ॥

गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति "गाधेरभून्महातेजाः" इत्यादिना तत्र तावत्तदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशसम्भवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्तेन च परशुरामावतारचरितमाह—तस्य सत्यवतीमित्यादिना । विसदृशमननुरूपं भार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥

दक्षिणवामयोरेकतः श्यामः कर्णो येषां सर्वस्मिन्नङ्गे चन्द्रस्येव वर्चो येषां न चैवमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतः कुशिकाः कौशिका वयम् ॥ ६–७ ॥

उभयैर्मन्त्रैः पत्न्यै ब्राह्मैर्मन्त्रैः श्वश्र्वै तु क्षात्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ऐलस्य पुरूरवसः ऊर्वशीगर्भात् संवत्सरान्ते सकृद्रात्रौ सङ्ग-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ताया ऊर्वश्या उदरात्, हे नृप ! षडात्मजा आसन् ते चायुरादि-संज्ञाः ॥ १ ॥

श्रुतायोरिति । तत्र श्रुतायुप्रभृतीनां पण्णां वंशानदपादिक्रमेणाह—श्रुतायोः पुत्रो वसुमान् सत्यायोः पुत्रस्तु धनञ्जयः श्रुतञ्जयेतिपाठान्तरं एकसंज्ञश्चेति द्वौ पुत्रौ जयस्य तु तनयो विभुः अमितेति पाठान्तरं तदा तत्संज्ञः ॥ २ ॥

विजयस्य तु भीमः पुत्रः तस्य तु काञ्चनः आयोस्तु पुत्राः सप्तदश वक्ष्यन्ते ततः काञ्चनात् वसुमंतो वा होतृको जज्ञ इति शेषः। तस्य होतृकस्य सुतो जन्हुः तं विशिनष्टि—यो जन्हुः गण्डूषीकृत्य गङ्गामपिबत् जह्नोस्तु पुत्रः पूरुः तत्पुत्रः पूरुपुत्रो बलाकः तस्यात्मजस्त्वजकः ततोऽजकात् कुशः कुशस्य तु कुशाम्बादयश्चत्वारः पुत्राः तत्र कुशाम्बाद्गाधिरासीत् जज्ञे ॥ ३–४ ॥

गाधेः पुत्रोऽपि विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूत् इत्युत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति "गाधेरासीन्महान्तेजा" इत्यादिना तत्र तावदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशभवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्त्या परशुरामावतारतच्चरित्रादिकञ्चाह–तस्य सत्यवतीमित्यादिना। तस्य गाधेः कन्यां दुहितरं सत्यवत्याख्यामृचीकाख्यो द्विजो भार्गवोऽयाचत ततो गाधिर्वरं विसदृशं कन्याया अननुरूपं दृष्ट्वा भार्गवमृचीकमुवाच॥५॥

किमिति ? एकत इति. दक्षिणवामयोरेकतः एकस्मिन्पार्श्वे श्यामः कर्णो येषां चन्द्रस्येव वर्चो येषां तेषां हयानामश्वानां सहस्रं कन्यायाः शुल्कं दीयतां न चेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतः कुशिकाः कौशिका वयमिति ॥ ६ ॥

इतीत्थमुक्तस्तस्य गाधेर्मतिं ज्ञात्वा मामननुरूपं दृष्टवतोऽस्येयं मतिरभूदिति ज्ञात्वा वरुणस्यान्तिकं गतः तत आनीय वाक्जया, प्रतिगृह्येत्यादिः तान् तदुक्तविधानश्वान् दत्वा वराननां सत्यवतीमुपयेमे ॥ ७ ॥

स इति । ततः कदाचित्स ऋषिः ऋचीकः पुत्रकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया पत्न्या श्वश्र्वा पत्नीमात्रा च प्रार्थितः उभयैः ब्राह्मैः क्षात्रैश्च मन्त्रैश्चरुं अपयित्वा पत्न्याः पुत्रार्थं ब्राह्ममन्त्राभिमन्त्रितमेकं चरुं श्वश्र्वास्तु पुत्रार्थं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितमपरं चरुं पाचयित्वेत्यर्थः । मुनिः ऋचीकः स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मणोऽत्रिरत्रेः सोमः सोमाद्बुधः बुधात्पुरूरवाः तस्य पुत्रानाह—ऐलस्य चेति ॥ १–३ ॥

कुशाम्बुजो गाधिरित्येकस्य नामद्वयम् ॥ ४ ॥

भार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥

कुशिकानामन्वयो यस्य स तथा कुशिकान्वयः समय इति वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्वश्र्वा भार्यामात्रा उभयैः सात्त्विकराजसभेदाभिन्नैर्मन्त्रैः चरुं अपयित्वा प्रपच्याभिमंत्र्य तवेदं तव मातुरिदमिति निगद्य संस्थाप्य स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२ ॥

जह्नोरिति सार्द्धकम् । जह्नोस्तु पूरुस्तस्याथ बालकश्चात्मजोजक इत्येव पाठः सर्वत्र पाठान्तरं तु कुत्रापि न दृश्यते टीकातु निर्गलितार्थत्वेन सङ्गच्छते ॥ ३—४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऐलवंशभुवो गाधेर्दौहित्रात्मज ईश्वरः ।
अर्जुनं धेनुहर्त्तारं रामः पञ्चदशेऽवधीत् ॥
॥ १ ॥

आयोर्वंशं विस्तृतमुपरिष्टाद्वक्ष्यन् प्रथमं श्रुतायुप्रभृतीनां पण्णां वंशान् संक्षिप्तानाह–श्रुतायोरिति । एकश्चेत्येकसंज्ञः ॥ २–३॥

तनयः तत्संज्ञः ॥ ४ ॥

गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्याये वक्ष्यते । तस्य कन्यावंशप्रसङ्गेनैव परशुरामावतारं वक्ष्यन् प्रथमं ऋचीक ऋषिचरितमाह–तस्येति । कुशिका इति कुशस्य वंशा वयं क्षत्रिया अपि सर्वतोऽपि कुलीना इति भावः । दक्षिणवामयोर्मध्ये एकतः श्यामः कर्णो येषां तेषाम ॥ ५—७ ॥

उभयैर्मन्त्रैर्ब्राह्मैर्मन्त्रैः पत्न्यै चरुं दत्वा श्वश्र्वै तु क्षात्रैर्मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्येष्ठस्यैलपुत्रस्य आयोर्वंशे स्वयं भगवानाविर्भूतः सर्वंशो वितताऽतः सूचीकटाहन्यायेन पश्चात्तद्वर्णनं भविष्यत्येवं ज्येष्ठेषु नहुषययातिप्रभृतिष्वपि ज्ञेयमत आयुव्यतिरिक्तानामैलपुत्राणां वंशान् तत्र जातायाः सत्यवत्याः पौत्रस्य परशुरामस्य जन्म श्रीपरशुरामकृतं कार्तवीर्यवधं च वर्णयति–ऐलस्येति पञ्चदशेन ॥ १ ॥

एक एकाख्यः ॥ २ ॥

जन्होः पुरुस्तत्पुत्रो बलाकः बलाकस्यात्मजश्च अजकः ॥ ३ ॥ ४ ॥

विसदृशमननुरूपं मत्वा भार्गवमृचीकमब्रवीत् ॥ ५ ॥

एकतः उभयोः कर्णयोः प्रत्येकमेकभागतः श्यामौ कर्णौ येषां सर्वस्मिन् अङ्गे चन्द्रवद्वर्णो येषां तेषां सहस्रं कन्याशुल्कं दीयतां यतो वयं कुशिकाः कुशिकानां कन्याऽल्पव्ययेन प्राप्तुं न शक्येति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

उभयैर्मन्त्रैः ब्राह्मैः क्षात्रैश्च ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीशचरणौ हृदि भावयामि ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–हे नृप ! ऐल (पुरूरवा) महाराज के

तावत्सत्यवती मात्रा स्वचरुं याचिता सती ।
श्रेष्ठं [1]मत्वा तया ऽयच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयम् ॥ ९ ॥
तद्विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः ।
घोरो दण्डधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः ॥ १० ॥
प्रसादितः सत्यवत्या मैवम्भूदिति भार्गवः ।
अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥ ११ ॥
सा चाभूत्सुमहापुण्या कौशिकी लोकपावनी ।
रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह याम् ॥ १२ ॥
तस्यां हि भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः ।
यवीयान् जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥
यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलान्तकम् ।
त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीम् ॥ १४ ॥
[2]दुष्टं क्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्य [3]मनीनशत् ।
रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपि कृतेऽहसि ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

किं तदंहो भगवतो राजन्यैरजितात्मभिः ।
कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उर्वशी के गर्भ से छै पुत्रहुए, आयु, श्रुतायु, सत्यायु, रय, विजय, और जय, ॥ १ ॥

श्रतायु के पुत्र वसुमान् हुए, रय के सुत एक हुए, जय के तनय मित हुए ॥ २ ॥

विजय के पुत्र भीम हुए तिनके काञ्चन तिनके होत्रक तिन से जन्हु पुत्र हुए जो गङ्गाजी को कुल्ला कर गये। जन्हु के पुरु तिन के पुत्र बलाक तिनके पुत्र अजक हुए ॥ ३ ॥

तिन से कुश और कुश के भी कुशाम्बु, तनय, वसु, और कुश नाभ, ये चार पुत्र हुए और गाधि कशांबुज अर्थात कशाम्बुके पुत्र हुए ॥ ४ ॥

तिनकी सत्यवती कन्याकी ऋचीक ऋषि ने याचना करी, गाधिने कन्या के असदृश वर को जान कर भार्गव (ऋचीक) ब्राह्मणसे गाधिराजा बोले, कि ॥ ५ ॥

एक एक कर्ण श्याम जिन का हो ऐसे चन्द्र सदृस कान्ति वाले एकसहस्त्र अश्व कन्याका शुल्क (मूल्य) दीजिये, क्यों कि हमलोग तो कौशिक है हमारे लोगों की कन्या अल्प शुल्क से नही मिल सक्ती है ॥ ६ ॥

ऐसा जब कहा तब ऋचीक इनकी इस प्रकार की संमति को जानकर वरुण के समीप गये, और वैसे ही अश्व लाकर राजा को देकर उन की वरानना कन्या ऋचीक ने व्याहली ॥ ७ ॥

उन ऋचीक ऋषिसे पुत्र की कामना से उनकी पत्नी ने तथा सासु ने भी प्रार्थना करी, मुनीने भी दो प्रकार के मन्त्रो से चरु को सिद्ध कर स्नान करने को गये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भार्यायां भर्तृस्नेहाधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरुं श्रेष्ठं मत्वा तया मात्रा सत्यवती याचिता सती ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वचरुं मात्रे अयच्छत्प्रादात् मातुश्चरुं क्षात्रमन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वयमददात् ॥ ९ ॥

कष्टं जुगुप्सितं तदेवाऽह—ते पुत्रो घोरो भविष्यति भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥ १० ॥

एवं माभूदिति प्रसादितो भार्गव आह—अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

(१) मन्वानया । (२) हतं । (३) अधार्मिकम् । इति च वीर० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२ ॥

भार्गवऋषेर्जमदग्नेः सुताः ॥ १३—१४ ॥

अनीनशन्नाशयामास, तदेवाह—रजस्तमोवृतमिति । पाठान्तरे सुगमम् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावदिति । तावत् यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भार्यायां भर्तुः स्नेहाऽधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरुं श्रेष्ठं मन्वानया मात्रा याचिता सत्यवती स्वञ्चरुं ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वमात्रे प्रायच्छत् प्रादात् मातुस्तु चरुं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदात् आदत् भक्षितवती दीर्घव्यत्ययआर्षः ॥ ९ ॥

तत आगतः मुनिः ऋचीकः तच्चरुविनिमयरूपं कर्म विज्ञाय पत्नीं प्राह, किमिति ? त्वं कष्टं जुगुप्सितमकार्षीः अतस्तव पुत्रो दण्डधरो घोरो भविता तव भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भवितेति ॥ १० ॥

प्रसादित इति । ततः सत्यवत्या मैवंभूदेवं न निगृह्णातीति प्रार्थितो भार्गवः आह–किमिति ? "अथ तर्हि भवेत्पौत्रः" इति. तर्हि पौत्रो घोरो भविता पुत्रस्तु शान्त एवेत्यर्थः । तत सत्यवत्याः जमदग्निः जज्ञे ॥ ११ ॥

सा चेति । सा च सत्यवती कौशिकी सुमहापुण्या लोकपावनी नदी बभूव कौशकीरूपेण सस्यन्देत्यर्थः । अथ जमदग्निर्यो रेणोः सुतां रेणुकाख्याम् उवाह उपयेमे ॥ १२ ॥

तस्यां हीति । तस्यां हि रेणुकायां भार्गवऋषेर्जमदग्नेर्वसुमदादयः सुता जज्ञिरे इति शेषः । तेषां वसुमदादीनां यवीयान् कनीयान् राम इत्यभितः प्रख्यातस्तं विशिनष्टि–यमिति । यं रामं वासुदेवांशं वासुदेवांशावेशावतारम् आहुः तदवतारयाथात्म्यवेदिन इति शेषः । कथंभूतम् ? हैहयानां कार्तवीर्याऽऽदीनां कुलस्याऽन्तं नाशं करोतीत्यन्तकः नाशकः । यो राम इमां महीं त्रिस्सप्तकृत्वः एकविंशतिवारं निःक्षत्रियां क्षत्रबीजरहितां चक्रे ॥ १३ ॥ १४ ॥

दृप्तमिति । फल्गुन्यल्पे अंहस्यपराधे कृतेऽपि क्षत्रं क्षत्रकुलमहन् हतवान्, कथंभूतम् ? दृप्तं गर्वितं पृथिव्याः भारं भारावहम् अब्रह्मण्यं ब्राह्मणेष्वसाधु रजस्तमोभ्यां वृतम् ॥ १५ ॥

तत्र फल्गुन्यपि कृते अंहसि क्षत्रमहानित्युक्त्या लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति राजा–किमिति ? अकृतात्मभिः दुरात्मभिः राजन्यैः कृतं तदंहः किं किं स्वरूपं कीदृशं च येनांहसा हेतुना पौनःपुन्येन क्षत्रियाणां कुलं नष्टम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तावत्तदा आत्मीयचरुं श्रेष्ठं मत्वा तया स्वमात्रा याचिता सत्यवती स्वचरुं मात्रे ददौ मातुश्चरुं स्वयमदत्स्वीकृतवती ॥ ९ ॥

तव पुत्रो घोरो दण्डधरः ते भ्राता ब्रह्मवित्तमः ॥ १०–१२ ॥

सा कौशिकी सत्यवती नदी बभूवेति शेषः ॥ १३ ॥

भार्गवऋषेर्जमदग्नेर्यवीयान् कनिष्ठः ॥ १४ ॥

क्षत्रवधे मुख्यं कारणमाह—दृप्तमिति । अहन् हतवान् फल्गुन्यल्पे अंहस्यपराधे ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यावत् स्नात्वा मुनिर्नाऽऽगतस्तावदेव सत्यवत्यां भर्तृस्नेहाधिक्यात् तस्याश्चरुं श्रेष्ठं मत्वा अनया मात्रा याचिता सत्यवती मात्रे स्वचरुं ब्रह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितम् प्रयच्छत् । मातुश्चरुं क्षत्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदत् भक्षितवती ॥ ९ ॥

कष्टं जुगुप्सितं दण्डधरः क्षत्रियो भविष्यति ब्रह्मवित्तमो ब्राह्मणः स च विश्वामित्र उत्तराऽध्याये वक्ष्यते ॥ १० ॥

एवं माभूदिति प्रसादित ऋचीक उवाच—अथेति । तर्हि पौत्रो दण्डधरो भविष्यति. स च परशुराम एव. ततो हेतोः पुत्रो जमदग्निर्मुनिरभूत् ॥ ११ ॥

सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२—१४ ॥

अनीनशद्भुवो भारमब्रह्मण्यमधार्मिकमिति । इत्यक्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनीनशदिति च पाठद्वयम् ॥ १५—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यवती स्वचरुं ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं तया मात्रा श्रेष्ठं मत्वा याचिता सती मात्रे अयच्छत् मातुश्चरुं क्षात्रमन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वयम् आदत् ॥ ९ ॥

कष्टमयुक्तम् ॥ १० ॥

एवं माभूदिति सत्यवत्या प्रार्थितो भार्गव आह–तर्हि पौत्रो घोरो भवेद्भविष्यति । अथ ततो भार्गवात् जमदग्निरभवत् ॥ ११ ॥

सा सत्यवती कौशिकी नदी अभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारम् ॥ १४ ॥

भुवो भारमनीनशत् नाशयामास । तदेवाह–अब्रह्मण्यं रजस्तमोवृत्तम् अहन् ॥ १५ ॥

अभीक्ष्णशः पुनःपुनः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जब तक ऋषि स्नान कर नहीं आने पाये तब तक सत्यवती से माता ने अपना चरु मांगा सत्यवतीने भी अपने ऊपर अपने पति की अधिक प्रीति समुझ कर अपने चरु को उत्तम मान कर अपनी माता को देदिया जोकि ब्रह्म मन्त्र से अभिमन्त्रित रहा और क्षत्रिय मन्त्र से अभिमन्त्रित माता का जो चरु रहा उसको आपने भक्षण किया ॥ ९ ॥

स्नान से आकर मुनि इस समाचार को जान कर पत्नी से बोले, कि–तूने यह बडा कष्ट किया, तेरा पुत्र बडा घोर दण्डधारी उग्र होगा और भ्राता अतिकर ब्रह्मवेत्ता होगा ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः ।
दत्तं (१)नारायणस्यांशमाराध्य परिकर्मभिः ॥ १७ ॥
बाहून्दशशतं लेभे दुर्द्धर्षत्वमरातिषु ।
अव्याहतेन्द्रियौ (२)जःश्रीतेजोवीर्ययशोबलम् ॥ १८ ॥
योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा यत्राणिमादयः ।
चचाराव्याहतगतिर्लोकेषु पवनो यथा ॥ १९ ॥
स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन्रेवाम्भसि मदोत्कटः ।
वैजयन्तीं स्रजं बिभ्रद्रुरोध सरितं भुजैः ॥ २० ॥
विप्लावितं स्वशिबिरं प्रतिस्रोतस्सरिज्जलैः ।
नामृष्यत्तस्य तद्वीर्यं वीरमानी दशाननः ॥ २१ ॥
गृहीतो लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः ।
माहिष्मत्यां सन्निरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा ॥ २२ ॥
स एकदा तु मृगयां विचरन्विजने वने ।
यदृच्छयाऽऽश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥ २३ ॥
तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणमाहरत् ।
ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तवतौ सत्यवती ने अपने पति भार्गव (ऋचीक) को प्रसन्न किये और कहा,कि – महाराज ! ऐसा न होवे ऐसी कृपाकरो ? तब ऋषि बोले, अच्छा तौ ऐसे गुणवाला पौत्र होगा तब जमदग्नि शांत पुत्र हुए ॥ ११ ॥

और वह सत्यवती तौ महापुण्यवाली लोकपावनी कौशिकी नदी होगई ॥ जो रेणु की पुत्री रही रेणुका उसको जमदग्नि ने विवाह लीनी ॥ १२ ॥

तिस्के विषैं भार्गव ऋषि से वसुमान् आदि पुत्र उत्पन्न हुए तिन.पुत्रों के मध्य में छोटे परशुराम इस नाम से विख्यात राम हुए ॥ १३ ॥

जिनको बुधजन वासुदेव का अंश कहते हैं और हैहय राजाओं के कुलांतक भी कहते हैं । जिनने इस पृथिवी को इकीस वार विना क्षत्रियों की कर दीनी ॥ १४ ॥

जो अब्रह्मण्य दुष्टक्षत्रिय पृथिवी के भाररूप रहे उन लोगों का नाश करते हुए । और जो लोग रजोगुण तमोगुण की वृत्ति वाले रहे उनको थोडे अपराध करने पर भी मारते हुए ॥ १५ ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि–ऐसा भगवान् श्रीपरशुरामजी का अभागे अजित मनस्क क्षत्रियों ने क्या अपराध किया रहा कि जिससे बारंबार क्षत्रियों का कुल नष्ट हुआ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह-हैहयानामिति षड्भिः । परिकर्मभिः परिचर्यादिभिर्दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य ॥ १७ ॥

अव्याहतमिन्द्रियादिकं च लेभे ॥ १८ ॥

यत्र यस्मिन्नैश्वर्येऽणिमादयो गुणाः ॥ १९ ॥

रेवाम्भसि नर्मदाजले सरितं नर्मदाम् ॥ २० ॥

रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वंस्तेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः सत्यास्तस्याः सरितो जलैर्विप्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तस्य तद्वीर्यं न सेहे ॥ २१ ॥

ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तस्सन् गृहीतः

(१) नारायणांशांशम् इति वीर० (२) अज इति विजं० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

माहिष्मत्यां स्वपुर्यां कपिरिव सन्निरुद्धश्च पुनश्चाऽवज्ञया येन मुक्तः ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह–स एकदेत्यादिना ॥ २३ ॥

अर्हणामातिथ्यादि हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पृष्टो मुनिः कार्त्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य हेतुमैश्वर्यादिकमाह–हैहयानामितिषड्भिः । हैहयानां जनपदानाम् अधिपतिः पुरुषर्षभोऽर्जुनः कार्तवीर्यः परिकर्मभिः परिचर्याभिः नारायणांशांशावतारभूतं दत्तं दत्तात्रेयम् आराध्य ॥ १७ ॥

दशशतं सहस्रं बाहून् अरातिषु शत्रुषु दुर्धर्षत्वं दुःसहत्वम् अव्याहतामिन्द्रियादिकं योगेश्वरत्वमैश्वर्यं च लेभे लब्धवान् इन्द्रियादीनां समाहारद्वन्द्वस्ततोऽव्याहतशब्देन कर्मधारयः तत्र ओजो बुद्धिबलं तेजः शरीरकान्तिः वीर्यमिन्द्रियबलं यशः कीर्तिः बलं शरीरबलम् ऐश्वर्यं विशिनष्टि यत्र यस्मिन्नैश्वर्येऽणिमादयो गुणाः एवं लब्धसहस्रबाह्वादिरर्जुनः पवनो यथा तद्वत् लोकेष्वव्याहतगतिर्विचचार ॥ १८–१९ ॥

स्त्रीभिरिति । स कदाचित्स्त्रिय एव रत्नानि तैरावृतः वैजयन्तीस्रजं बिभ्राणः रेवाम्भसि नर्मदाया जले क्रीडन् मदोद्रिक्तः सरितं रेवां भुजैः रुरोध ॥ २० ॥

विप्लावितमिति । तदा दशाननो रावणो दिग्विजयाय माहिष्मत्या अर्जुनपुर्याः समीपे नर्मदायां शिबिरे देवपूजां कुर्वन् तेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः प्रत्युद्गतप्रवाहायाः सरितो नर्मदाया जलैराप्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तस्मादपि वीरमात्मानं मन्यमानः तस्य कार्त्तवीर्यस्य तद्वीर्यं नामृष्यत् न ममर्ष किन्तु तमभ्यद्रवादिति शेषः ॥ २१ ॥

गृहीतइति । ततः कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तो दशाननः स्त्रीणां समक्षं येनार्जुनेन लीलया गृहीतः माहिष्मत्यां पुर्यां संनिरुद्धः पश्चान्मुक्तश्च यथा कपिर्गृहीतो मुच्यते तद्वत् अनेन रावणादप्यतिशयितवीर्यवत्त्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह—स एकदेत्यादिना । सोऽर्जुन कदाचिद्विपिने सुचिरं मृगयां विचरन् कुर्वन् यदृच्छया जमदग्नेराश्रमस्थानमुपागमत् ॥ २३ ॥

तस्मा इति । तस्मै आगताय नरदेवायार्जुनाय सैन्यामात्यवाहनसहिताय स मुनिर्जमदग्निस्तपोधनो हविष्मत्या कामधेन्वा अर्हणामातिथ्यमाहरच्चक्रे ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दत्तं दत्तात्रेयं परिकर्मभिः परिचर्याभिराराध्य ॥ १७ ॥

अरातिषु दुर्धर्षत्वं वरम् अजश्रीरौत्पत्तिकी श्रीर्यत्र तेज आदयो ऽणिमादयश्च गुणाः सन्ति अव्याहतगतिश्चचार इत्यन्वयः ॥१८॥१९॥

रेवायाः नर्मदायाः अम्भसि रुरोध प्रवाहस्तम्भनं चकार ॥ २० ॥

स्वशिबिरं रावणस्य सेनाविमोचनस्थानं प्रतिस्रोतः सरिज्जलैः प्रतीपगमनं स्रोतः प्रवाहो येषां तानि तथा प्रतिस्रोतांसि च सरिज्जलानि प्रतिस्रोतस्सरिज्जलानि तैर्विप्लावितं प्रवाहवेगेन नीतं वीक्ष्येति शेषः । "स्रोतोऽम्बुनिर्गमद्वारे इन्द्रियेषु जलस्रुतौ" इति च ॥ २१ ॥

यथा केनचित्कपिर्मुक्तः पुनर्बद्धो भवति तथाऽयं दशमुखो येनार्जुनेन माहिष्मत्यां सन्निरुद्धोऽभूदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

हविर्धान्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे देवपूजां कुर्वन् तेन प्रवाहस्याऽवरोधात् हेतोः प्रतिस्रोताः प्रतिकूलप्रवाहिनी सरिद्रेवा तस्या जलैः प्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तस्य तद्वीर्यं न सेहे तेन साकं योद्धुमगमदित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततश्च स रावणस्तेन पराजित्य गृहीतः ॥ २२ ॥

एवंवीर्योऽपि सोऽर्जुनः परशुरामेण हत इति वक्तुं तत्कृतमपराधं दर्शयति, स इति ॥ २३ ॥

हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुर्धर्षेणार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पमूलमाह–हैहयानामित्यादिना । परिकर्मभिः परिचर्यादिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

यत्राणिमादयो गुणाः तदैश्वर्यं च लेभे ॥ १९ ॥

रेवाम्भसि नर्मदाजले ॥ २० ॥

तदा दिग्विजये प्रवृत्तो वीरमानी दशाननस्तत्रागतः शिबिरस्थः देवपूजनपरः प्रतिस्रोतःसरिज्जलैः प्रतिलोमस्रोतसः तस्याः सरितो जलैः स्वशिबिरं विप्लावितं वीक्ष्येति शेषः । तस्यार्जुनस्य तादृशं वीर्यं नामृष्यत न सेहे ॥ २१ ॥

तदैव कृतकिल्बिषः क्रीडायां युद्धारम्भेन कृतविघ्नो दशाननो येनार्जुनेन लीलयैव कपिवदवज्ञया गृहीतः सन्निरुद्धो मुक्तश्च ॥ २२ ॥

तं महत्कृतमपराधमाह–स इत्यादिना ॥ २३ ॥

अर्हणमातिथ्यादिकम् हविष्मत्या होमधेन्वा आहरत् सम्पादितवान् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–हैहय वंशियों का अधिपति क्षत्रियों में श्रेष्ठ अर्जुन नाम से प्रसिद्ध रहा, उसने श्रीनारायण के अंश भगवान् दत्तात्रेयजी को परिचर्याओं से प्रसन्न किये ॥ १७ ॥

और प्रसन्न कर दश सैकडा (एक सहस्र) बाहुओं को प्राप्त हुआ, और शत्रुओं में दुर्धर्षता को तथा अव्याहत(प्रतिघात शून्य) इन्द्रियें, ओज, तेज, वीर्य, यश, और बलको भी प्राप्त हुआ ॥ १८ ॥

स वीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा आत्मैश्वर्यातिशायनम् ।
तन्नाद्रियताऽग्निहोत्र्यां साभिलाषः सहैहयः ॥ २५ ॥
हविर्धानीमृषेर्दर्पान्नरान् हर्तुमचोदयत् ।
ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रन्दतीं बलात् ॥ २६ ॥
अथ राजनि निर्याते राम आश्रम आगतः ।
श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाऽहिरिवाऽऽहतः ॥ २७ ॥
(१)घोरमादाय परशुं सतूणं चर्म कार्मुकम् ।
अन्वधावत दुर्द्धर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम् ॥ २८ ॥
तमापतन्तं भृगुवर्यमोजसा धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधम् ।
ऐणेयचर्माम्बरमर्कधामभिर्युतं जटाभिर्ददृशे पुरीं विशन् ॥ २९ ॥
अचोदयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणर्ष्टिशतघ्निशक्तिभिः ।
अक्षौहिणीः सप्तदशातिभीषणास्ता राम एको भगवानसूदयत् ॥ ३० ॥
यतो यतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो मनोऽनिलौजाः परचक्रसूदनः ।
ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकन्धरा निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः ॥ ३१ ॥
दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे रणाजिरे रामकुठारसायकैः ।
विवृक्णचर्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हैहय आपतद्रुषा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

और जिसमें योगेश्वरत्व ऐश्वर्य और अणिमादिक गुण रहे, अनिषिद्ध गमन वाला लोकों में पवन के सदृश विचरता रहा ॥ १९ ॥

बहुत सी अति उत्तम, स्त्रियों के सहित नर्मदा के जल में मदोत्कट होकर क्रीडा करता रहा, वैजयंती माला को धारण किये हुए अपनी भुजाओं से नर्मदा को रोकता भया ॥ २० ॥

(इतने में ऊपर की तरफ कहीं रावण नर्मदा के तट पर अपना तंबू लगाकर कुछ महादेव की पूजा पत्री करता रहा जब नर्मदा का जल सहस्र बाहु के बाहुओं से रुककर ऊपर को बढा तब) स्रोत के सन्मुख चलते हुए नर्मदा के जलसे रावण का शिविर और सब सामग्री डूबने लगी तब वीरमानी दशानन उस के उस वीर्य को नहीं सहता हुआ ॥ २१ ॥

और उसके समीप जाकर उसके कुछ पराभव करने में जब प्रवृत्त हुआ) तब स्त्रियों के समक्ष कृतापराध उस रावण को अर्जुन नें पकड लिया और माहिष्मती अपनी पुरी में कारागार में वंदरके नाई बंदकर दिया फिर कभी कपी के तरह छोड भी दिया ॥ २२ ॥

वह राजा सहस्रार्जुन एक समय विपिन में विचरता हुआ वनही में जमदग्नी के आश्रम में प्रवेश करते हुए ॥ २३ ॥

उस हविष्मती के नरदेव के लिये तपोधन मुनि ने पूजा भेट दीनी और सेना मंत्री वाहनों सहित राजा का निमंत्रण किया और यथेष्ट भोजनादि सत्कार किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदर्हणां नाद्रियत तस्मिन्नातुष्यत् यतोऽग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः सहैहयो हैहयैः सह वर्त्तमानः ॥ २५ ॥

दर्पाद्धेतोः ऋषेर्हविर्धानीमग्निहोत्रधेनुं हर्त्तुं नरानचोदयत् प्रेरितवान् ॥ २६ ॥

तद्दौरात्म्यं हविष्मत्या हरणं क्रोधयुक्तोऽहिरिव चुक्रोध ॥ २७॥
सतूणं कार्मुकं चर्म चादाय ॥ २८ ॥
ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमम्बरं यस्य ॥ २९—३० ॥

प्रहरन् परश्वधो यस्य मनश्चानिलश्च तयोरिवौजो वीर्यं यस्य परेषां चक्रं सैन्यं सूदयतीति तथा छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषाम् हताः सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

विवृक्णाश्चर्मादयो यस्य ॥ ३२ ॥

(१) परशुं योजयामास इति विजय० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

स इति। तदा सोऽर्जुन आत्मन ऐश्वर्यादप्यतिशयित-मद्भुतं वीर्यं सामर्थ्यं दृष्ट्वा तदर्हणां नाद्रियत नादृतवान् किन्तु स हैहयोऽर्जुनः अग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषो भटान् दृष्ट्वा ऋषेर्हविर्धानीं धेनुं हर्तुमचूचुदत् ते चोदिता नराः सवत्सां क्रन्दतीं क्रोशन्तीं हविर्धानीं बलात्प्रसह्य माहिष्मतीं पुरीं निन्युः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथेति। अथ राजन्यर्जुने निर्याते निर्गते सति पूर्वं कश्चिद्गतो रामः पितुराश्रममागतः तस्यार्जुनस्य तद्दौरात्म्यं श्रुत्वा आहत-स्ताडितः अहिः सर्प इव चुक्रोध क्रुद्धो बभूव ॥ २७ ॥

घोरमिति। ततो घोरं भीषणं परशुं सतूणं कार्मुकं चर्म कवचं चादाय मृगेन्द्रः सिंहो यूथपं गजं प्रतीव दुराधर्षोऽन्वधावत् अर्जुनं पृष्ठतोऽनुसृत्याधावत् ॥ २८ ॥

तमिति। ततस्तमापतन्तं भृगुवर्यं रामं पुरीं विशन्नर्जुनो ददर्श, कथम्भूतम्? ओजसा उपलक्षितमिति शेषः। ओजसा आपतन्त-मिति वा बाणपरश्वधौ बाणपरशू आयुधे यस्य तम् ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमम्बरं यस्य तम् अर्कस्येव धाम तेजो यासां ताभि-र्जटाभिर्युतम् ॥ २९ ॥

अचोदयदिति। ततोऽर्जुनः हस्त्यादिभिः गदाभिश्चातिभीषणाः सप्तदशाक्षौहिणीः सेनाः अचूचुदत् ऋष्टिशतघ्निशक्तयः आयुध-विशेषाः ताश्चाक्षौहिणीर्भगवान् रामो भार्गव एकोऽसहाय एव असू-दयत् जघान हस्तिनो गजाः पत्तयः पदातयः रथानामेकविंशति-सहस्राणि अष्टौ शतानि सप्ततिश्चैका एवं गजानामपि नराणां तु शतसहस्राणि नव सहस्राणि च पञ्चाशदधिकानि त्रीणि शतानि च अश्वानां तु सहस्राणि षट् षष्टिःषट्चेति सङ्कलय्यैका ऽक्षौहिणी ज्ञेया तथाचोक्तं महाभारते आदिपर्वणि द्वितीयेऽध्याये-

"एको रथो गजश्चैकः नराः पञ्च पदातयः।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैःपत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिं तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं बुधाः।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥
चमूस्तु पृतनास्तिस्रश्चमूस्तिस्रस्त्वनीकिनी।
अनीकिनीन्दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥
अक्षौहिण्यस्तु संख्याता रथानां द्विजसत्तमाः।
संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
शतान्युपरि चाष्टौ च तथाभूयश्च सप्ततिः।
गजानां तु परीमाणं तावदेवात्र निर्दिशेत् ॥
ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव।
नराणामधि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाऽश्वानां शतानि च।
दशोत्तराणि षट्चाहुर्यथावदभिसंख्यया ॥
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः।

इति ॥ ३० ॥

यतो यत इति। प्रहरन् परश्वधो यस्य अनलस्येव ओजस्तेजो यस्यासौ रामः परेषां चक्रं सैन्यमण्डलं सूदयतीति तथा-भूतो यत्र यतो यत्र यत्र सैन्यैः विचक्रमेति शेषः। ततस्ततस्तत्र तत्र छिन्ना भुजा ऊरवःकन्धराश्च येषां हताः सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

ततो रामस्य कुठारेण सायकैश्च विवृक्णा छिन्ना वर्मादयो यस्य तत्स्वसैन्यं रुधिरौघेण कर्दमो यस्मिन् तस्मिन् रणा-जिरे युद्धाङ्गणे निपातितं दृष्ट्वा हैहयोऽर्जुनो रुषा आपतत् तत्र विग्रहो देहः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

आत्मनः स्वस्य ऐश्वर्यमतिशायिनं अतीत्य वर्तमानं तदैश्वर्यं नाद्रियन्नादरं कुर्वन् अग्निहोत्रीं धेनुं प्रति साभिलाषः इच्छां कुर्वन् ॥ २५ ॥

हविर्धानीं धेनुं नरान् पुरुषान् हर्तुं नेतुम् अयोजयन्नियुक्त-वान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

योजयामास उत्तेजितं कृतवान् कार्मुकं गृहीत्वेति शेषः। रथे योजयामासेति वा ॥ २८ ॥

ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनं तदेवाम्बरं यस्य स तथा तम् आत्मनः स्वस्य धाम तेजो यासां ताः तथा ताभिर्जटाभिर्युक्तं तं पुरीमाप-तन्तम् ॥ २९ ॥

अर्जुनो या अक्षौहिणीरचोदयद्रामस्ता असूदयदित्यर्थः ॥ ३० ॥

मनोवदनिलवदोजो वेगो यस्य स तथा मनोवेग अनिलवदवष्टम्भ इति वा "ओजोवष्टम्भ बलयोः" इति यादवः ॥ ३१ ॥

विग्रहो देहः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तत् अर्हणसाधनमैश्वर्य्यं दृष्ट्वा तत् अर्हणां नाद्रियत यतो-ऽग्निहोत्र्यां कामधेनौ ॥ २५ ॥

हविर्द्धानीं कामधेनुं हर्त्तुम् ॥ २६—२८ ॥

पुरीं प्रविशन्नेवार्जुनो ददर्श ॥ २९ ॥

हस्त्यादिभिर्गदादिभिश्च भीषणा अक्षौहिणीरचोदयत् प्रेष-यामास ॥ ३० ॥

प्रहरन् परश्वधो यस्य सः मनोऽनिलयोरिवौजो वेगो यस्य सः प्रथमं सैन्यस्याऽतिबाहुल्ये दृष्टे मनस इवात्मनो वेगः कृतः तस्मिन्नष्टप्राये सति किञ्चिद्भ्रमणार्थमनिलस्येवेत्यर्थः। तत्र तत्र वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

हैहयोऽर्जुनः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सहैहयः हैहयैः सहवर्त्तमानः सोऽर्जुनः आत्मवीर्यातिशा-यिनं तद्वीर्यं दृष्ट्वा तदर्हणां नाद्रियत् नादृतवान् यतो अग्नि-होत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः ॥ २५ ॥

अथार्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभिर्धनुष्षु बाणान्युगपत्स सन्दधे ।
रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणीस्तान्येकधन्वेषुभिराच्छिनत्समम् ॥ ३३ ॥
पुनः स्वहस्तैरचलान् मृधेऽङ्घ्रिपानुत्क्षिप्य वेगादभिधावतो युधि ।
भुजान् कुठारेण कठोरनेमिना चिच्छेद रामः प्रसभं त्वहेरिव ॥ ३४ ॥
कृत्तबाहोः शिरस्तस्य गिरेः शृङ्गमिवाहरत् ।
हते पितरि तत्पुत्रा अयुतं दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३५ ॥
अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां परवीरहा ।
समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्लिष्टां समर्पयत् ॥ ३६ ॥
स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च ।
वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हविर्धानीमग्निहोत्रधेनुम् ॥ २६—२७ ॥

सतूणं कार्मुकं धनुः चर्म ऐणेयं चादाय ॥ २८ ॥

पुरीं विशन्नर्जुनः ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनम् अम्बरं यस्य तम् अर्कस्येव धाम द्युतिर्यासां ताभिर्जटाभिर्युतं भृगुवर्यं ददर्श ॥२९॥३०॥

मनोऽनिलयोरिवौजो वीर्यं यस्य परचक्रं शत्रुसैन्यं सूदयतीति तथा एवंभूतोऽसौ परशुरामः यतो यतो यत्र यत्र प्रहरत्परश्वधो निक्षिप्तपरश्वधो जातः ततस्ततः छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषां हताः सूता वाहनानि च येषां ते शत्रवो निपेतुः ॥ ३१ ॥

विवृक्णाश्छिन्नाश्चर्मादयो यस्य तथाभूतं सैन्यं दृष्ट्वा हैहयोऽर्जुनो रणाजिरे आपतत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तब तो उस वीर राजा हैहय ने इस प्रकार ऋषि का वैभव देखा फिर-अपने ऐश्वर्य को भी उल्लंघन करने वाला ऋषि का ऐश्वर्य है ऐसा विचार कर ऋषि के सत्कार का तो आदर न किया पर अग्नि होत्र की साधन रूप ऋषि की धेनु में अभिलाषा करता हुआ ॥ २५ ॥

और दर्प से ऋषि की हविर्धानी (धेनु) को हरण के लिये मनुष्यों को आज्ञा देता हुआ, तब राजा के किंकर लोग भी बछरा सहित उस धेनु को बलात्कार (जोरी) से माहिष्मती-पुरी को खेंचले ॥ २६ ॥

राजा के गये पीछे परशुरामजी आश्रम में आये और उस राजा के दुरात्मापने को सुनकर ताडित सर्प के नाईं क्रोध करते हुए ॥ २७ ॥

और घोर परशु को हाथ में लेकर तथा तूण (भाते) सहित धनुष, और चर्म (ढाल) को लेकर दुर्धर्ष मृगेन्द्र हाथियों के यूथ पति पर जैसे दौडे तिस प्रकार राजा के पीछे दौडते हुए ॥ २८ ॥

राजा ने भी पुरी के प्रवेश के समय पर धनुषबाण को धारण किये परशु हाथ में लिये मृगचर्म का वस्त्र लपेटें तथा कर्म तेज और जटाओं से देदीप्यमान, और अपने ऊपर दौडकर आने वाले भृगुवर्य (परशुराम) को देखा ॥ २९ ॥

तब तो राजा ने, गदा, असि, बाण, ऋष्टि, शतघ्नि, शक्ति, इत्यादिक आयुधों के सहित अत्यंत भयानक गज रथ तुरग पदाति इस प्रकार की चतुरंगणी सेना सत्तरह (१७) अक्षौहिणी परशुरामजी पर भेजी। परंच भगवान् राम ने उस सेना को एकले ने ही समाप्त करदी ॥ ३० ॥

जहां २ पर शत्रुओं के सेना के नाश करने वाले मन पवन सदृश वेग वाले परशुरामजी अपने परशु का प्रहार करते जाते तहां २ सूत वाहनों सहित बडे २ वीरों के भुजा ऊरू और कंधरा कट कट कर पडते जाते ॥ ३१ ॥

तब राजा अपनी सेना को, राम के कुठार और बाणों से कटे हुए हैं ढाल, ध्वजा, चाप, और विग्रह, जिसका ऐसी, और रणभूमि में रुधिर के प्रवाह की कीच में पडी हुई देख कर संग्राम में आपही आकूँदा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चशतेषु धनुष्षु सोऽर्जुनो रामाय सन्दधे एकमेव धनुर्यस्य सः पाठान्तरे एक एव बन्धः सन्धानं येषां तैरिषुभिः तानि धनूंषि समं सह तत्क्षणमेवाच्छिनत् ॥ ३३ ॥

राम राम ! महाबाहो ! भवान् पापमकारषीत् ।
अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मृधे साधनभूतानचलानङ्घ्रिपांश्चोत्क्षिप्याभिधावतस्तस्य भुजांश्चिच्छेद अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥

समर्पयत् समार्पयत् ॥ ३६-३८ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेति । अथ पञ्चशतेषु धनुष्मद्बाहुभिर्बाणान् युगपत् सोऽर्जुनो रामाय सन्दधे अथास्त्रभृतामग्रणीः राम एकधन्वी तान् बाणान् इषुभिः सममेकदा समच्छिनत् सञ्चिच्छेद ॥ ३३ ॥

पुनरिति । पुनः स्वहस्तैरचलानङ्घ्रिपांश्चोत्क्षिप्य युधि संग्रामे वेगादभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान् कठोरनेमिना कुठारेण रामः प्रहसन्निव प्रसभं बलाच्चिच्छेद ॥ ३४ ॥

कृत्तेति । कृत्ता छिन्ना बाहवो यस्य तस्यार्जुनस्य शिरः गिरेः सकाशात् शृङ्गमिव जहार एवं पितर्यर्जुने हते सति तस्यार्जुनस्य पुत्रा अयुतसङ्ख्याकाः भयादग्निहोत्रीं होमधेनुं सवत्साम् उपाहृत्य समीपमानीय रामाय समर्प्येत्यर्थः । दुद्रुवुः पलायाञ्चक्रिरे ततो राम आश्रममुपेत्य परिक्लिष्टां धेनुं पित्रे जमदग्नये समर्पयत् ॥ ३५—३६ ॥

तत्स्वेन कृतं कर्म पित्रे भ्रातृभ्यश्च शुश्राव वर्णयामास तद्रामोपवर्णितं कर्म श्रुत्वा जमदग्निरब्रवीत् ॥ ३७ ॥

तदेवाह—रामरामेति यावत्समाप्ति । हे राम, राम, महाबाहो, ! भवान् पापं कृतवान्, किन्तत् ? यत्सर्वदेवमयं नरदेवमर्जुनं वृथा हतवानसीति ॥ ३८ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथागत्यार्जुनः पञ्चशतेषु धनुष्षु बाहुभिः बाणान्युगपदेकप्रयत्नेन सन्दधे । अस्त्रभृतां सम्यगग्रणी रामः समं युगपदेकस्मिन् धनुषि बद्धेषुभिः सन्धितशरैस्तान् पञ्चशतशरान् अच्छिनदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

पुनः रामः स्वहस्तैरचलान् गिरीन् अङ्घ्रिपान् वृक्षान् मृधे उत्क्षिप्य प्रहृत्य युधि वेगादभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान् कठोरनेमिना शितधारेण चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उपावर्त्य निवर्त्य इतस्तत आकर्षणादिना परिक्लिष्टां क्लेशोपेताम् ॥ ३६-३९ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रामाय रामं हन्तुं रामस्तु तानि धनूंषि समं बाणैः सहितान्येव अच्छिनत् ॥ ३३ ॥

अचलान् पर्वतान् अभिधावतस्तस्य अहेः फणानिवेत्यर्थः ॥ ३४—३८ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सोऽर्जुनो बाणान् युगपत् रामाय पञ्चशतेषु धनुष्षु सन्दधे रामः एकधन्वा एकमेव धनुर्यस्य सः इषुभिः समं तत्क्षणमेव तान् अच्छिनत् ॥ ३३ ॥ ॥

अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४—३८ ॥

———

भाषा टीका ।

तत्पश्चात् सहस्रार्जुनने राम के लिये पांचसौ धनुषोंके विषै हजार बाहुओ से एक वार पांचसौ बाणों का सन्धान किया, परञ्च अस्त्र धारियों में श्रेष्ठ और अग्रणी ऐसे राम (परशुराम) जीने एक ही धनुष से मारे बाणों के अतिलाघव से एक ही वार अर्जुन पांच सौ धनुष काटकर गिरा दिये ॥ ३३ ॥

फिर अपने हाथों से अचल बडे२ वृक्षों को उखाडकर वेगसे दौडने वाले सहस्रार्जुन के ऊपर फेंकते हुए और युद्ध के विषै रामने सहस्रार्जुन की भुजाओं को कठोर धार वाले कुठार से वरजोरी काटते हुए जैसे सर्प के फणोंको काटते होवैं ॥ ३४ ॥

हजारों हाथों के कटने पर उसके माथे को पर्वतकी शिखरके नाई गिरादिया, पिता के मरनेपर उसके दश हजार पुत्र मारे भय के भाग गये ॥ ३५ ॥

पराये वीर को मारने वाले परशुराम जी बछडा सहित अग्निहोत्रकी साधन भूत धेनुको लौटा लाये और आश्रम में आकर राजा के लेजाने से दुःखपाने वाली धेनुको पिता के लिये समर्पण करते हुए ॥ ३६ ॥

और परशुराम जी ने माहिष्मती पुरी में जाकर जो अपना पराक्रम किया सो भी पिता और भ्राताओं से कहते हुए, तिस को सुनकर परशुरामजी के पिता जमदग्नि कैहने लगे ॥ ३७ ॥

जमदग्नि बोले कि—हे राम! हे राम ! हे महाबाहो ! तुमने वडा पाप किया, क्योंकि ? तुमने सब देवमय नरदेव राजा को वृथा मारडाला ॥ ३८ ॥

———

वयं हि ब्राह्मणास्तात ! क्षमयाऽर्हणतां गताः ।
यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदम् ॥ ३९ ॥
क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ।
क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥ ४० ॥
राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ।
तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाऽच्युतचेतनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अर्हणतां पूज्यताम् ॥ ३९ ॥

सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥

तीर्थसंसेवया चकाराद्यमनियमैश्च अच्युते चेतना चित्तं यस्य सः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतागसो हनने न पापमित्याशङ्क्याह—वयमिति । वयं ब्राह्मणा हि "घातुं न घातुको विप्रः" इत्युक्तविधाहीति भावः । क्षमया हेतुभूतयाऽर्हणतां पूज्यतां गताः प्राप्ताः, क्षमां प्रस्तौति–ययेति । लोकगुरुर्देवो ब्रह्मा यया क्षमया पारमेष्ठ्यं परमेष्ठियोग्यं पदं स्थानम् अगात् प्राप्तवान् ॥ ३९ ॥

क्षमयेति । क्षमयैव ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्मकुलसम्बन्धिनी शमदमादिसंपत् यथा सौरी सूर्यप्रभा तथा रोचते प्रकाशते. भगवान् हरिरीश्वरोऽपि क्षमिणां क्षमावतामिवाऽऽशु तुष्यते प्रसन्नो भवतीति भावः ॥ ४० ॥

राज्ञ इति । किञ्च मूर्द्धाभिषिक्तस्य सार्वभौमस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो वधो ब्रह्मवधाद्विप्रवधादपि गुरुर्नितरां पापरूपः अतस्त्वं मुच्यसे भगवति न्यस्ता चेतना ज्ञानं यस्य तथाभूतस्तीर्थानां गङ्गादीनां संसेवया अंहस्तत्पापं जहि अपाकुरु ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा सौरी सूर्यसम्बन्धिनी प्रभा रोचते तथा ब्राह्मी ब्राह्मणसम्बन्धिनी लक्ष्मीः क्षमा प्रकाशते ॥ ४० ॥

मूर्द्धावसिक्तस्य चक्रवर्त्तिनः ब्रह्मवधात् ब्राह्मणहननादच्युते श्रीनारायणे बुद्धिर्यस्य स तथा ॥ ४१ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
(विजयध्वजरीत्या त्रयोदशः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीसारार्थदर्शिनी ।

अर्हणतां पूज्यत्वम् ॥ ३९ ॥

ब्राह्मी ब्राह्मणसम्बन्धिनी लक्ष्मीः शोभा क्षमयैव रोचते द्योतते सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥

चकाराद्यमनियमादिभिश्च श्लेषेण न च्युता चेतना चिच्छक्तिर्यस्य तथाभूत ईश्वरोऽपि लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमेऽयं पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अर्हणतां पूज्यतां गताः प्राप्ताः लोकगुरुर्ब्रह्मा पदं स्थानम् ॥ ३९ ॥

ब्राह्मी ब्रह्मविद्यारूपा लक्ष्मीः श्रीः सौरी सूर्यस्य प्रभेव रोचते प्रकाशते ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मवधादपि गुरुर्गरीयान् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चदशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषा टीका

हे तात ! हम ब्राह्मणलोग तो क्षमा से ही पूज्यता को प्राप्त हुए हैं जिस क्षमा से लोकगुरु देव ब्रह्मा परमेष्ठी पद को पहुचे हैं ॥ ३९ ॥

क्षमासे ब्राह्मणों की लक्ष्मी दीप्ति को प्राप्त होती है, जैसे सूर्य की प्रभा । और क्षमावान् लोगों पर भगवान् श्रीहरि ईश्वर शीघ्र ही प्रसन्न होजाते हैं ॥ ४० ॥

मूर्धाभिषिक्त राजा का वध ब्राह्मण के वध से भी अधिक होता है, इसलिये हे राम ! तुम अच्युत में चित्त लगा कर तीर्थ सेवन करने से पापों को त्यागकरो ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में पञ्चदश अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनन्दन ! ।
संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वाऽऽश्रममाव्रजत् ॥ १ ॥
कदाचिद्रेणुका याता गङ्गायां पद्ममालिनम् ।
गन्धर्वराजं क्रीडन्तमप्सरोभिरपश्यत ॥ २ ॥
विलोकयन्ती क्रीडन्तमुदकार्थं नदीङ्गता ।
होमवेलां न सस्मार किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा ॥ ३ ॥
कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशङ्किता ।
आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥
व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ।
घ्नतेनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ॥ ५ ॥
रामः सम्बोधितः पित्रा भ्रातॄन्मात्रा सहाऽवधीत् ।
प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक्समाधेस्तपसश्च सः ॥ ६ ॥
वरेण छन्दयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः ।
वव्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चाऽस्मृतिं वधे ॥ ७ ॥
उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रापाय इवाञ्जसा ।
पितुर्विद्वांस्तपो वीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षोडशेऽर्जुनसुतैर्जमदग्नौ हते मुहुः ।
रामात्क्षत्रवधः प्रोक्तो विश्वामित्रस्य चान्वयः ॥ ० ॥

॥ १ ॥ २ ॥

किञ्चिदीषच्चित्ररथे गन्धर्वराजे स्पृहा यस्याः सा किञ्चित्सस्मारेति वा ॥ ३ ॥

कलशं पुरोधायाऽग्रे निधाय ॥ ४ ॥

व्यभिचारं मानसं ज्ञात्वा ॥ ॥ ५ ॥

आज्ञाऽतिलङ्घिनां भ्रातॄणां मातुश्च वधे सञ्चोदितः सन् मुनेर्यः समाधिस्तपश्च तयोः प्रभावज्ञः यदि न हन्यां तर्हि मामपि शप्तुं समर्थः यदि तु हन्यान्तर्हि मयि सन्तुष्टः संस्तानपि जीवयितुं समर्थः इति जानान्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नन्वतिनिन्दितं तत्कथं कृतवांस्तत्राह—पितुर्विद्वानिति पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पित्रोपशिक्षित आदिष्टो रामस्तथेत्यङ्गीकृत्य हे कुरुनन्दन ! सम्वत्सरं तीर्थचर्यां चरित्वा कृत्वा पुनराश्रममाययौ ॥ १ ॥

कदाचिदिति । एवं स्थिते कदाचिद्रेणुका गङ्गां प्रति गता तस्यां कश्चित् अप्सरोभिः सह क्रीडन्तं पद्ममालिनं चित्ररथाख्यं गन्धर्वराजमपश्यत् ॥ २ ॥

उदकार्थं जलाहरणार्थं नदीं गङ्गां गता रेणुका क्रीडन्तं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विलोकयन्ती सती किञ्चिदीषत् चित्ररथे स्पृहा यस्यास्तथाभूता होमवेलां पत्युरग्निहोत्रहोमसमयं न सस्मार विस्मृतवती ॥ ३ ॥

कालात्यय इति । ततः कथञ्चित् तं कालातिक्रमं विलोक्य विदित्वा मुनेः पत्युः सकाशादात्मनः शापमाशङ्कमाना रेणुका त्वरया आगत्य कलशं पुरः पत्युरग्रे निधाय कृताञ्जलिस्तस्थौ ॥४॥

व्यभिचारमिति । ततो मुनिः जमदग्निः पत्न्याः व्यभिचारं ज्ञात्वा प्रकुपितः पुत्रानब्रवीत्, किमिति ? हे पुत्रकाः ! पापामेनां घ्नत मारयतेति. एवमुक्तास्ते पुत्रा न चक्रिरे मातृवधमिति शेषः ॥ ५ ॥

ततः पित्रा सञ्चोदितः आज्ञातिलङ्घिनां भ्रातॄणां मातुश्च वधे परिचोदितः स रामः मात्रा सह भ्रातॄनवधीत्, कथमेवमकृत्यं कृतवानिति शङ्कां निराकुर्वन् रामं विशिनष्टि—मुनेः पितुर्यः समाधिस्तस्य तपसश्च सम्यक् प्रभावं जानातीति तथाभूतः यदि न हन्यां मामपि शप्तुं प्रभुः यदि वा हन्यां तर्हि पुनः प्रसादितः पिता मृतान् जीवयितुं समर्थ इति जानन्निति भावः ॥ ६ ॥

ततः प्रीतः सत्यवत्याः सुतो जमदग्निः वरेण छन्दयामास अध्ययनेन वसतीतिवद्वरेणेति हेत्वर्थे तृतीया वरार्थं चोदयामासेत्यर्थः । राममिति शेषः । ततः पित्रा वराय चोदितः रामः हतानां पुनर्जीवनं तेषामात्मवधे अस्मृतिं विस्मृतिं च वव्रे ॥ ७ ॥

ततस्ते भ्रातरः समातृकाः निद्रान्त इवाञ्जसा कुशलिनो जीवन्त उत्तस्थुः, नन्वनुचितं कथं कृतवान् ? तत्राह—पितुरिति । पूर्वोक्त एवाभिप्रायः शब्दार्थः स्फुटः ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चरित्वा कृत्वा ॥ १ ॥

याता गङ्गामिति शेषः ॥ २ ॥

किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा, ईषच्चित्ररथे स्पृहावती जाता ॥ ३ ॥

कलशं भर्तुः पुरो निधाय तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्थौ ॥ ४ ॥

घ्नत हताङ्कुरुत तां हतिम् ॥ ५ ॥

मुनेः समाधेः तपसश्च सम्यक् प्रभावज्ञः प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यादिति ॥ ६ ॥

छन्दयामास वशीचकार "वशाभिप्राययोः छन्दः" इति च वधेः अस्मृतिं वयं रामेण हता इति स्मृतिशून्यत्वलक्षणं वरं च ॥ ७ ॥

रामेण एते वसुमदादयो जीवन्ति चेज्जीवन्तु नो चेन्म्रियन्तामिति मत्वा सुहृद्वधो नाकारि किन्तु स्वसार्वज्ञमीश्वरत्वेन दोषाभावं च प्रकटयितुमिति भावेनेत्याह—पितुरिति । "वीर्यं पराक्रमे रेतस्यत्रमाहात्म्ययोरपि" इत्यभिधानात्. पितुस्तपो माहात्म्यं जानता कृतमिति भावः । साक्षान्नारायणावतारस्य निरवद्यस्य सकलगुणाकरस्य भार्गवरामस्य क्षत्रहत्यादिदोषमार्जनाय तीर्थसेवा मातृभ्रातृवधात् स्वाज्ञाकारित्वेन प्रसन्नात् पितुर्वरदानमित्यादिकं कथं घटत इतीत्थं शङ्का—

"जामदग्न्यो वरं वव्रेऽनन्तशक्तिरपि स्वयम् ।
पितुर्मान्यत्व सिद्ध्यर्थं लोके लोकेश्वरः प्रभुः" ॥

(१) इत्यादिवाक्येन परिहर्तव्या इति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१ ॥

कदाचिदिति कार्तवीर्यवधात् पूर्वत्रेत्यर्थः । रेणुकावधानन्तरं क्रोधे त्यक्ते च तस्य कामधेनुहरणमिति स्कान्दे प्रसिद्धः ॥ २ ॥

किञ्चित् काचित् कौतुकमय्येव न तु काममयी चित्ररथे स्पृहा यस्याः अत्र ब्रह्माण्डपुराणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

अतः पतिपरिचरणव्यत्यय एवात्र व्यभिचारो ज्ञेयः ॥ ४—१४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जमदग्निर्हतो यैस्तान् रामोऽर्जुनसुतानहन् ।
निःक्षत्रकृत् षोडशेऽत्र विश्वामित्रकथा ततः ॥
॥ १—२ ॥

किञ्चिदिति न सस्मारेत्यस्य विशेषणं होमवेलायाः किञ्चिन्मात्रं विस्मरणमभूदित्यर्थः । तत्र हेतुः चित्रमये गन्धर्वराजस्य रथे दर्शनकौतुकार्थं स्पृहा यस्याः सा ॥ ३ ॥

शापविशंकिता हन्त हन्त किञ्चिन्मात्रविस्मरणात एव मे होमवेलापीयतीव्यतीतेति भयविह्वला ॥ ४ ॥

होमवेलायाः प्रागेव जलमानेष्यामीति तस्या वचनस्य व्यभिचारं ज्ञात्वा स्वनित्यकर्मासिद्ध्या च प्रकर्षेण कुपितः हे पुत्रकाः ! एनां घ्नतेत्युक्तास्ते पुत्रा न चक्रिरे तस्या हननमिति शेषः ॥ ५ ॥

आज्ञालंघिनां भ्रातॄणां मातुश्च वधे नियुक्तोऽवधीत् नन्वेवमाज्ञापालनमपि जुगुप्सितं तत्राह—प्रभावज्ञः अस्य वधस्योदर्क एवं भविष्यतीति सर्वज्ञत्वेन जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

वरेणेति वरं वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः । वव्रे इति मृता इमे जीवन्तु मत्कर्तृकं वधं च न स्मरन्त्वित्यहं वृणे इत्युक्तवान् ॥ ७—८

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रामस्य तीर्थयात्रां पित्राज्ञानुवर्तित्वम् अर्जुनपुत्रैर्जमदग्निवधे कृते क्रुद्धेन श्रीपरशुरामेण त्रिस्सप्तकृत्वः कृतं क्षत्रवधं च पित्रोपशिक्षित इति षोडशेन वर्णयति ॥ १ ॥ २ ॥

किञ्चित् चित्ररथे स्पृहा यस्याः अत एव तं विलोकयन्ती होमवेलां अग्निहोत्रसमयं न सस्मार ॥ ३ ॥

कलशं निधाय पुरो भर्तुरग्रे तस्थौ ॥ ४ ॥

व्यभिचारं स्पृहापूर्वकं परनिरीक्षणं योगबलेन ज्ञात्वा ॥ ५—१० ॥

---

(१) आपापसपि देवेशं पितरस्सञ्जिवर्त्तयन् । अजनन्तोऽस्य महात्म्यं मोहितास्तस्य मायया ॥ मोहयन्मायया लोकं चक्रे चापचितिं वधे । पुण्यपापादिनिर्मातुः कुतः पापादिसङ्गतिः इति शेषतात्पर्यम् ।

येऽर्जुनस्य सुता राजन् ! स्मरन्तः स्वपितुर्वधम् ।
रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचित् ॥ ९ ॥
एकदाऽऽश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते ।
वैरं सिसाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागमन् ॥ १० ॥
दृष्ट्वाऽग्न्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिम् ।
भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते पापनिश्चयाः ॥ ११ ॥
याच्यमानाः कृपणया राममात्राऽतिदारुणाः ।
प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रबन्धवः ॥ १२ ॥
रेणुका दुःखशोकार्त्ता निघ्नन्त्यात्मानमात्मना ।
रामरामेहि तातेति विचुक्रोशोच्चकैः सती ॥ १३ ॥
तदुपश्रुत्य दूरस्थो हा रामेत्यार्त्तवत्स्वनम् ।
त्वरयाऽऽश्रममासाद्य ददृशे पितरं हतम् ॥ १४ ॥
तद्दुःखरोषामर्षार्तिशोकवेगविमोहितः ।
हा तात ! साधो ! धर्मिष्ठ ! त्यक्त्वाऽस्मान् स्वर्गतो भवान् ॥ १५ ॥
विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयम् ।
प्रगृह्य परशुं रामः क्षत्रान्ताय मनोदधे ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीशमनिशं हृदि चिन्तयामि ॥

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे कुरुनन्दन ! पिता ने जब राम को इस प्रकार शिक्षा दीनी तब राम भी उसी प्रकार अंगीकार कर एक संवत्सर पर्यन्त तीर्थ यात्रा करके फिर आश्रम को आते हुए ॥ १ ॥

किसी समय जमदग्नि की पत्नी रेणुका गंगाजी में गई वहां पर कमलों की माला वाले गंधर्व राज को अप्सराओं के साथ क्रीडा करते हुए देखती हुई ॥ २ ॥

रेणुका तो जल लेने को नदी में गई रही पर अप्सरों के साथ क्रीडा करने वाले गंधर्वराज को देखने लगी, और होम की बेला को स्मरण न रहा और देखने से किंचित् चित्ररथ गंधर्वराज में स्पृहा भी होगई ॥ ३ ॥

फिर तो इतने में काल का बहुत अति क्रम देखकर मुनि के शाप से शंकित होकर शीघ्र आकर कलश को मुनि आगे में धरकर हाथ जोडकर खड़ी होगई ॥ ४ ॥

मुनि ने भी अपनी पत्नी का मानसिक व्यभिचार जान कर कुपित होकर अपने पुत्रों से बोले, कि–हे पुत्र हो ! तुम लोग इस पापिनी तुमारी माता को मारडालो इतना सुनकर पुत्रों ने कुछ न किया ॥ ५ ॥

तब पिता ने परशुरामजी से कही, कि—बेटा ! तुम भाइयों सहित माता को मारडालो बस पिता की आज्ञा सुनते मात्र पिता के तप और समाधि के प्रभाव को जानने वाले परशुरामजी ने परशा हाथ में लेकर तडाक २ उन सबों के माथे काट डाले ॥ ६ ॥

तब सत्यवती के पुत्र जमदग्नि महाराज ने प्रसन्न हो कर कहा, कि–पुत्र ! वरमांगले ॥ तब परशुरामजी ने भी यही वर मागा, कि—ये मरे हुए सब जी जावें और इनको "परशुराम ने हमको मारा" ऐसा स्मरण भी न होवै ॥ ७ ॥

तब तो वे सब ही निद्रा लेकर पीछे जैसे जाग पडें इस प्रकार सब उठ खडे हुए ॥ यदि कहो कि परशुरामजी ने ऐसा अनुचित कर्म क्यों किया ? तहां शुकदेवजी कहते हैं, कि—परशुरामजी ने पिता के तपोबल को जानकर सुहृदों का बध किया कुछ उनके मारने ही की बुद्धि से नहीं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह—येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥

भगवत्यावेशिता धीर्येन तम् ॥ ११–१४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुःखादीनां वेगेन विमोहितः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह–येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना । हे राजन् ! अर्जुनस्य ये सुता रामवीर्येण पलायितास्ते स्वपितुर्वधं रामस्य कृतं स्मरन्तः क्वचिदपि शर्म सुखं न लेभिरे ॥ ९ ॥

एकदेति । कदाचित् सभ्रातरि रामे आश्रमाद्वनं गते सति वैरं सिसाधयिषवः प्रतिचिकीर्षवः लब्धच्छिद्राः लब्धावसरा उपागमन् अर्जुनसुता इत्यनुषङ्गः ॥ १० ॥

तत्राश्रमे अग्न्यगारे अग्निहोत्रशालायामासीनं भगवत्यावेशितधियं समाहितमनसं मुनिं जमदग्निं दृष्ट्वा पाप एव निश्चयो येषां ते ऽर्जुनसुताः जघ्नुः हतवन्तः ॥ ११ ॥

याच्यमाना इति । कृपणाया राममात्रा रेणुकया याच्यमानाः एनं न मारयतेति शेषः अतिदारुणाः नितरां क्रूराः बलाच्छिरः उत्कृत्य छित्वा ते क्षत्रबन्धवः निन्युः नीतवन्तः ॥ १२ ॥

रेणुकेति । तदा रेणुका दुःखशोकार्ता दुःखं मानसिकः क्लेशः शोको बाह्यस्ताभ्यामार्ता पीडिता आत्मना आत्मानं घ्नन्ती ताडयन्ती सती रामरामेत्येवमुच्चैश्चुक्रोश आजुहाव ॥ १३ ॥

हा रामेत्यार्तस्वरं दूरस्थाः सुताः श्रुत्वा त्वरया आश्रममासाद्य हतं पितरं ददृशुः ॥ १४ ॥

त इति । ते जमदग्निसुताः दुःखादीनां वेगेन विमोहिता बभूवुरिति शेषः तत्र दुःखं मानसिक उपतापः रोषः क्रोधः अमर्षो ऽक्षमा आर्तिर्दैन्यं शोको रोदनं ततो रामः हा तातेत्यादिरूपेण विलप्य पितुर्देहं भ्रातृषु निधाय पितुर्देहं रक्षतेति भ्रातॄनादिश्येत्यर्थः । स्वयं परशुं प्रगृह्य क्षत्रान्ताय क्षत्रकुलनाशाय मनोदधे सङ्कल्पञ्चकार ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लब्धच्छिद्राः लब्धावसराः ॥ १० ॥

विषयादाहृत्य भगवत्येव निवेशितबुद्धिम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

आत्मना यत्नेनात्मानं देहैकदेशमुदरं "यत्नेऽर्कोऽग्नौ मतौ वाते" इति यादवः । आत्मशब्दः पूर्वार्धे ॥ १३ ॥

दूरस्थाः स्वभिन्नदेशगताः ॥ १४ ॥ १५ ॥

क्षत्रान्तायाऽविशेषेण क्षत्रियकुलनाशाय ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ते दुःखेत्यर्द्धकम् । अत्र तद्दुःखेति पाठः स्वाम्यसम्मतः तच्छन्दस्य समस्तत्वेप्यनुपादानात् ते सरामा जमदग्निपुत्रा इति सम्बन्धोक्तौ च ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निरपराधायाः पतिव्रताशिरोमणेः रेणुकाया वधमादिष्टवतो जमदग्नेरपि वधरूपं तदपराधफलन्दर्शयन्नाह–येऽर्जुनस्येति ॥ ९ ॥

स्वभर्तुः प्राणान् याच्यमानाः ॥ १०—१२ ॥

तत्तदा आर्त्तवत् ॥ १३ ॥

अन्यस्या आर्त्तायाः इव तस्या मातुः स्वरं उपश्रुत्य ददृशे ददर्श ते भ्रातरः विमूर्च्छिता बभूवुः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवति ध्येये आवेशिता धीर्येन तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

दुःखादीनां वेगेनोद्रेकेन विमोहितः ॥ १३—१६ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जो अर्जुन के पुत्र लोग रहे वे सब अपने पिता के वध का स्मरण करते हुए भी राम के पराक्रम से पराभव को प्राप्त होकर कहीं भी सुख को प्राप्त नही होते भये ॥ ९ ॥

एक समय पर अपने भ्राताओं के सहित समिधा, कुश, फल आदिक लेने को राम तो वन में गये रहे। इतने में सहस्रार्जुन के पुत्र वैर साधने की इच्छा से आग्रत होकर आश्रम में आ पहुचे ॥ १० ॥

और वहां पर अग्नि शाला में कुंड के समीप में विराजे हुए, भगवान् उत्तमश्लोक श्रीहरि में चित्त लगाये हुए जमदग्नि ऋषि को देखकर उन पाप के निश्चय वाले अर्जुन के पुत्रों ने ऋषी मारने का आरंभ किया ॥ ११ ॥

दीन विचारी राम की माता रेणुका बहुत याचनाभी करती पर क्षत्रियों में नीच ऐसे वे अति दारुण दुष्ट, जमदग्नि ऋषि का माथा काटकर लेगये ॥ १२ ॥

रेणुका सती विचारी दुःख शोक से दीन आर्त्त होकर अपनी छाती कूटती हुई पुकारी, हे रामँ ! हे राम ! हे तात ! कहां गये जल्दी आओ इस प्रकार ऊंचे स्वर से चिल्लाने लगी ॥ १३ ॥

परशुरामजी दूर से ही "हा राम" इस तरह का आर्त्त शब्द सुनकर बड़े शीघ्र आश्रम में आकर पिता को मरा हुआ देखते भये ॥ १४ ॥

पिता के मरण से भया जो दुःख रोष, अमर्ष, आर्त्ति, और शोक, तिसके वेग से अत्यंत मोहित होकर । हा तात ! हा साधो ! हे धर्मिष्ठ ! आप हमको छोड़कर स्वर्ग चले गये ॥ १५ ॥

परशुरामजी इस प्रकार बहुत विलाप कर पिता के देह को भ्राताओं के समीप धर कर स्वयं आप हाथ में परशु लेकर क्षत्रियों के नाश का संकल्प करते हुए ॥ १६ ॥

गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्रियम् ।
तेषां स शीर्षभी राजन् ! मध्ये चक्रे महागिरिम् ॥ १७ ॥
तद्रक्तेन नदीं घोरामब्रह्मण्यभयावहाम् ।
हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रेऽमङ्गलकारिणि ॥ १८ ॥
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
स्यमन्तपञ्चकं चक्रे शोणितोदान्(१) ह्रदांश्च ॥ १९ ॥
पितुः कायेन सन्धाय शिर आदाय बर्हिषि ।
सर्वदेवमयं देवमात्मानमयजन्मखैः ॥ २० ॥
ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उद्गात्रे उत्तरां दिशम् ॥ २१ ॥
अन्येभ्योऽवान्तरदिशः कश्यपाय च मध्यतः ।
आर्यावर्तमुपद्रष्ट्रे सदस्येभ्यस्ततः परम् ॥ २२ ॥
ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः ।
सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेजे व्यभ्र इवांशुमान् ॥ २३ ॥
स्वदेहं जमदग्निस्तु लब्ध्वा संज्ञानलक्षणाम् ।
ऋषीणां मण्डले सोऽभूत्सप्तमो रामपूजितः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्यास्ताम् हे राजन् ! स रामस्तेषां शीर्षभिर्माहिष्मत्या मध्ये महान्तं गिरिं चक्रे ॥ १७ ॥

तेषां रक्तेनाब्राह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं चक्रे, तथाऽपि सर्वक्षत्रियवधे किं कारणं ? तदाह–हेतुं कृत्वेति सार्द्धेन । अमंगलकारिण्यन्यायवर्तिनि सति ॥ १८ ॥

त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतं ततो राम एतावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादितवानिति प्रसिद्धः ॥ १९—२३ ॥

संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिन्हं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा स ऋषीणां मण्डले सप्तम ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गत्वेति । ततः स रामः ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्यास्तां माहिष्मतीं गत्वा, तस्याः पुर्याः मध्ये हैहयानां शिरोभिः महागिरिं चक्रे चकार ॥ १७ ॥

तद्रक्तेनेति । तेषां रक्तेन अब्राह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं च चक्रे,तथापि सर्वक्षत्रवधे किं कारणम्? तत्राह–हेतुं कृत्वेति सार्द्धेन । क्षत्रे अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधं हेतुं निमित्तं कृत्वा प्रभू रामः त्रिस्सप्तकृत्वः एकविंशतिवारं पृथ्वीं निःक्षत्रियां क्षत्रबीजरहितां कृत्वा स्यमन्तपञ्चकाख्ये देशे शोणितोदकान् ह्रदान् पञ्चेतिशेषः चक्रे हे नृप ! अत्र शोणितोदान् ह्रदान् नृपेतिपाठस्तु साम्प्रदायिकैः ह्रदांश्चेति स्वपपाठः तद्देशे स्यमन्तपञ्चकशब्दप्रवृत्तौ शोणितोदकह्रदपञ्चकसमीपवर्तित्वस्यैव निमित्तत्वात्. नवेति पाठे स्यमन्तनवकशब्दप्रयोगापत्तेः । तथा चोक्तं महाभारते आदिपर्वणि द्वितीयेऽध्याये–

"स्यमन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।

इति पृष्टो मुनिः सूत आह–

त्रेताद्वापरयोस्सन्ध्यो रामः प्रहरतां वरः ।
असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।
स्यमन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥
स तेषु रुधिराम्भस्सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितॄन् सन्तर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥
अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।
तं क्षमस्वेति निषिधुस्ततः स विरराम ह ॥
तेषां समीपे यो देशो ह्रदानां रुधिराम्भसाम् ।
स्यमन्तपञ्चकमिति तत्पुण्यं परिकीर्त्यते ॥
येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥" इति ॥

(१) ह्रदान्नृप इति वीर० ।

'श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्र तेषां समीपे यो देश इति समीपशब्देन शमन्तशब्दार्थ उक्तः शमन्तः समनन्तरः समीपदेशः परितो देश इतियावत् तेषां रुधिराम्भसामित्यनेन पञ्चकशब्दार्थः षष्ठीसमासश्च प्रदर्शितः शमन्तशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु आर्षः येन लिङ्गेनेत्यनेन तदेव तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं अतो नृपेत्येव पाठः साधुः अन्यथोदाहृतभारतविरोधापत्तेः। ननु, रुधिरोदकह्रदपञ्चकनिर्माणानन्तरभावितद्देशस्य तन्नामधेयं,तत्कथं "शमन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान्"इति भारतवचनं प्रकृतं श्रीभागवतवचनञ्चोपपद्यते इति चेन्न सूत्रशाटिकादिसंज्ञावद्भाविसंज्ञाविज्ञानादुपपत्तेः त्रिस्सप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुदरताडनं कृतं ततो रामास्तावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादितवानिति प्रसिद्धिमवेक्ष्य तत्र तत्र त्रिस्सप्तकृत्व इत्युच्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

पितुरिति। ततः पितुश्शिर आदाय तद्बर्हिषि यज्ञे पितुः कायेन सह संयोज्य मखैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं देवं परमात्मानमयजत ॥ २० ॥

तदाविति। ततः प्राचीं दिशं होत्रे दक्षिणां तु दिशं ब्रह्मणे प्रतीच्याशां प्रतीचीं दिशम् अध्वर्यवे उत्तरां दिशमुद्गात्रे अवान्तरदिशः आग्नेयादिदिशः अन्येभ्यः ऋत्विग्भ्यः मध्यमां दिशं काश्यपाय तत्राप्यार्यावर्तं विन्ध्यहिमवत्पर्वतमध्यमदेशं उपद्रष्ट्रे तत आर्यावर्तात्परं परितस्थं देशं विभज्येतिशेषः सदस्येभ्यो ददौ ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत इति । ततश्चावभृथस्नातः क्रत्ववसानिके अवभृथाख्ये कर्मणि स्नातः विधूतान्यशेषाणि किल्बिषाणि येन तथाभूतः विगताभ्रः सूर्य्य इव सरस्वत्याख्यायां ब्रह्मनद्यां रेजे ॥ २३ ॥

स जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा रामेण पूजितः सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमः ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मघ्नैर्ब्राह्मणहन्तृभिः विहता नष्टा श्रीर्यस्याः सा तथा तां शीर्षभिः तस्यां प्रविश्य मध्ये माहिष्मतीमध्ये ॥ १७ ॥

अब्रह्मण्यानां ब्राह्मणद्वेषिणां भयङ्करां नदीं चक्र इति गतेनान्वयः। निमित्तमाह–हेतुमिति। अमङ्गलकारिणि सति ॥ १८ ॥

स्यमन्तपञ्चके कुरुक्षेत्रे शोणितान्येवोदकानि येषु ते तथा तान् ह्रदान् जलैरगाधप्रदेशान् ॥ १९ ॥

शिरः कायेन सन्धाय बर्हिषि यज्ञ आधाय दर्भबन्धनविशेषे वा सर्वदेवमयं सर्वदेवोत्तमम् ॥ २० ॥ २१ ॥

उपद्रष्ट्रे न्यूनातिरिक्तकर्मसाक्षिणे परम् अवशिष्टम् ॥ २२ ॥

विधूताशेषकिल्बिषत्वमौपचारिकं लोकशिक्षार्थत्वात् नाम्ना सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां वेदमय्यां नद्यां व्यभ्रः मेघच्छायानिर्मुक्तः अंशुमानादित्यः जनेति पदाध्याहारेणावभृथस्नानविधूताऽशेषकिल्बिषजन इति वा अवभृथस्नानेन विधूतमशेषं किल्बिषं यस्य स तथा अवभृथस्नानाविधूताऽशेषकिल्बिषो जनो यस्य स तथा अनेनावभृथस्नानेन जनस्याऽशेषतः किल्बिषं विधूतं भवतीति दर्शनाय रामेणाऽवभृथस्नानमकारीति सूचितं भवति ॥ २३ ॥

जमदग्निस्तु संज्ञानलक्षणां ज्योतिर्मयलक्षणां स्वयोग्यं देहमाकारविशेषं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमो ऋषिरिति शेषः अभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गत्वेत्यर्द्धकम्। घोरां भयानकां स्वतः विशेषतस्त्वब्रह्मण्यानां भयावहामित्यर्थः ॥ १७—२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्मघ्नैर्हेतुभिः विहता श्रीर्यस्यास्तां स रामः महागिरिं नदीं च चक्रे ॥ १७ ॥

अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधमेव निमित्तीकृत्य त्रिस्सप्तकृत्व इति रेणुकायास्तावत्कृत्व एवोदरताडनादिति भावः ॥ १८—२२ ॥

अवभृथस्नानेन निवृत्तमशेषं किल्बिषं यस्मात् स इति सरस्वत्या एव निरघत्वं गङ्गाया इव जातमिति भावः ॥ २३ ॥

संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं यस्य तादृशं देहं लब्ध्वा ऋषीणां मण्डले—

"कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः।
जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः" इति ॥

तत्र जमदग्निरेव सप्तम ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्यास्ताम् तेषां ब्रह्मघ्नानां मध्ये माहिष्मत्या इति शेषः ॥ १७ ॥

तद्रक्तेन नदीं च चक्रे पितृवधहेतुं कृत्वा क्षत्रेऽमङ्गलकारिणे सति त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्रियां कृत्वा शोणितोदान् चक्रे इति सार्द्धद्वयान्वयः ॥ १९—२३ ॥

जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मरणं भगवद्ध्यानं तस्माल्लक्षणं स्वरूपं यस्य तं भगवद्ध्यानेन निष्पन्नं स्वदेहं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तदनंतर ब्रह्मघातियों से नष्ट हुई शोभा जिसकी इस प्रकार की माहिष्मती पुरी को परशुरामजी गये, और हे राजन्! और वहां जाकर अपने पिता के द्रोहियों के माथे काट काट कर बीच में एक बडा भारी पर्वत करते हुए ॥ १७ ॥

और अब्रह्मण्य लोगों को भय प्राप्त होने वाली, उन लोग के रुधिर से घोर नदी बहां दी। और अपने पिता के वध को केवल व्याज (मीष) मात्र कर अन्याय से वर्त्तने वाले क्षत्रियों के समूह को राम ने मार ॥ १९ ॥

जामदग्न्योऽपि भगवान्नामः कमललोचनः ।
आगामिन्यन्तरे राजन् ! वर्तयिष्यति वै बृहत् ॥ २५ ॥
आस्तेऽद्यापि महेन्द्राद्रौ न्यस्तदण्डः प्रशान्तधीः ।
उपगीयमानचरितः सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥ २६ ॥
एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
अवतीर्य परं भारं भुवोऽहन् बहुशो नृपान् ॥ २७ ॥
गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ।
तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥ २८ ॥
विश्वामित्रस्य चैवासन्पुत्रा एकशतं नृप ! ।
मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥ २९ ॥
पुत्रङ्कृत्वा शुनश्शेपं देवरातं च भार्गवम् ।
आजीगर्त्तं सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम् ॥ ३० ॥
यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ।
स्तुत्वा देवान्प्रजेशादीन्मुमुचे पाशबन्धनात् ॥ ३१ ॥
यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ।
देवरात इति ख्यातः शुनश्शेपः स भार्गवः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

बडे समर्थ परशुरामजी ने इक्कीसवार पृथिवी को निक्षत्रिय (विना क्षत्रियों की) करके क्षत्रियों के रुधिर से गिनती में नौ ह्रद (कुंड) बनाये ॥ यहां ऐसी प्रसिद्धि है कि- जब २ राम की माता रेणुका को अत्यंत पति के वियोग का दुःख होता और जब २ वह अपनी छाती पीटने लग जाती, तब २ परशुरामजी से माता का दुःख नहीं सहा जाता, तब आप परशु उठाकर पृथिवी के क्षत्रियों को काट जाया करते इस प्रकार इक्कीसवार भया ॥ १९ ॥

क्षत्रियों के वध के अनंतर परशुरामजी पिता के शिरको काय (धड) के साथ संयुक्त कर सर्वदेवमय परमात्मा को अग्नि के विषे यज्ञों से यजन करते हुए ॥ २० ॥

उस यज्ञ में परशुरामजी ने प्राची दिशा होता को दीनी दक्षिण दिशा ब्रह्मा को दीनी, अध्वर्युं को पश्चिम दिशा, और उद्गाता को उत्तर दिशा दीनी ॥ २१ ॥

और ऋषिन को अवान्तर दिशायें दीनी, कश्यपजी को मध्य दिशायें दीनी, उपद्रष्टा को आर्यावर्त्त दिया, और उस से आगे की भूमि सभासद ब्रह्माणों को दीनी ॥ २२ ॥

तिस पीछे ब्रह्म नदी सरस्वती में यज्ञान्त स्नान से अशेष कल्मषों को दूरकर विना मेघ के सूर्य के नाईं परशुराम जी बडी दीप्ति को प्राप्त होते भये ॥ २३ ॥

यज्ञ के अन्त में परशुरामजी के पिता जमदग्नि ऋषि स्मृति चिन्ह वाले अपने देह को प्राप्त होकर परशुराम जी से पूजित होकर सप्त ऋषियों के मण्डल में एक ये भी सप्तम ऋषि होते भये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बृहद्ब्रह्म वेदम् वेदप्रवर्त्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भुवो भारमहन् भारमेवाऽऽह—नृपानिति ॥ २७ ॥

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं समाप्य प्रस्तुतमाह—गाधेरिति। महातेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥

ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति" इतिवत् मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते तथा च श्रुतिः "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इत्यादिः तत्र च विश्वामित्रपुत्रेषु भार्गवस्याऽऽजीगर्तस्य देवरातस्य ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथा आश्वलायनबोधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तम् प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदो न तु वंशान्तरम् तथा च स्मृतिः—

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

"एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात्" ॥

इति ॥ २९ ॥

तत्कुतो भृगुवंशसंभवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशंक्य तदुपपादयन्नाह—पुत्रं कृत्वेत्यादि यावत्समाप्ति । पूर्वमजीगर्तसुतत्वे मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतत्वात्तस्य कृपया सुतानाह—ज्येष्ठ एव प्रकल्प्यतामिति ॥ ३० ॥

एतदेव स्पष्टयितुं विशिनष्टि—य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

भार्गवोऽपि गाधिषु गाधेर्वंशजेषु देवरात इति ख्यातः ॥३२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जमदग्न्येति । भगवान् जामदग्न्यः कमललोचनो रामोऽपि हे राजन् ! आगामिन्यन्तरे बृहद्वेदं प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अधुना तु महेन्द्राख्ये अद्रौ पर्वते आस्ते, कथम्भूतः ? न्यस्तः त्यक्तः दण्डः क्षत्रवधादिरूपो येन प्रशान्ता धीर्यस्य सिद्धादिभिरुपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतः ॥ २६ ॥

रामचरित्रं निगमयति—एवमिति । हे नृप ! इत्थं भगवान् विश्वात्मा हरिरीश्वरो भृगुष्ववतीर्य भुवः पृथ्व्याः परं भारमभिव्यं भाररूपं क्षत्रं बहुशो हतवान् नृपानिति पाठे भारमेवाह—नृपानिति । बहुश इत्यनेन कश्चिदवशेषितः स्यादिति सूच्यते तदेवोक्तं पुरस्तात्—

"अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः ।
नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥ "

इति ॥ २७ ॥

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परशुरामचरित्रमुपवर्णितमुपसंहृत्य प्रस्तुतं गाधेर्वंशमाह—गाधेरिति । गाधेरभूद्विश्वामित्राख्यः पुत्र इति शेषः । तं विशिनष्टि, महत्तेजो यस्य, क इव ? समिद्धो ज्वलितोऽग्निरिव यो विश्वामित्रकतपसा हेतुभूतेन क्षत्रं क्षत्रजातिं त्यक्त्वा ब्रह्मवर्चसं लेभे ब्रह्मर्षितां प्राप्त इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मवर्चस्त्वावह तपश्चर्यायां हेतुः ब्रह्ममन्त्राभिमन्त्रितचरुप्रभाव इति भावः ॥२८॥

विश्वामित्रस्येति । हे नृप ! विश्वामित्रस्य च पुत्रा एकशतं सम्बभूवुः तत्र मध्यमो मधुच्छन्दः तत्सम्बन्धादन्येऽपि सर्वे तद्भ्रातरो लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति" इति वन्मधुच्छन्दोनामान एव बभूवुः तथा श्रुतिः "विश्वामित्रस्यैक शतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इत्यादि ॥ २९ ॥

यत्प्रतिज्ञातं "शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात् प्रवक्ष्यते" इति तदवसरप्राप्तं वक्तुं विश्वामित्रस्य कञ्चिद्वृत्तान्तमाह—पुत्रमिति । स विश्वामित्रः आजीगर्तिम् अजीगर्तस्य सुतं भार्गवगोत्रजं देवैर्दत्तप्राणत्वाद्देवरातापरनामधेयं शुनःशेपं पुत्रं कृत्वा पुत्रत्वेन परिगृह्य स्वसुतानेकशतसङ्ख्याकानाह—किमिति ? एष शुनःशेपः ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां युष्माभिर्ज्येष्ठभ्रातृत्वेनाभ्युपगम्यतामिति । अत्रेदं कथाशरीरमनुसन्धेयं शुनःशेपो भृगुकुलप्रसूतत्वात् भार्गवः स एव देवरातः देवैर्दत्तप्राणत्वात् स एवाजीगर्तिः आजीगर्तस्य मध्यमः पुत्रः मध्यमत्वादेव पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतो हरिश्चन्द्रपुत्रेण रोहितेनानीतो यज्ञीयपशुत्वेन हरिश्चन्द्राय समर्पितः तेन यूपे बद्धः प्राणरक्षणार्थं विश्वामित्रमेव शरणं गतः तदुपदिष्टमन्त्रस्तुतवरुणादिभिर्दत्तप्राणो बभूव तञ्च विश्वामित्रः कृपया पुत्रत्वेन परिगृह्य मध्यमस्य मधुच्छन्दसो ज्येष्ठान् स्वपुत्रान् इमं ज्येष्ठं कुरुतेत्युक्तवान् ततस्तैः प्रत्याख्यातस्तान् म्लेच्छा भवतेति शप्ताः, कनिष्ठानाह—तातस्तथेत्यङ्गीकृत्य पञ्चाशता कनिष्ठैस्सह मधुच्छन्दास्तं ज्येष्ठत्वेन परिजग्राह—तदेतदत्रोच्यते, पुत्रं कृत्वेत्यादिना यावत्समाप्ति । तदेवं शुनश्शेपस्य विश्वामित्रपुत्रेषु ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथा आश्वलायनबोधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तं प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदः न तु वंशान्तरं तथा च स्मृतिः—

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

इति ॥ ३० ॥

तत्र कथं भृगुवंशजस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादनाय प्रवृत्तोऽयं पुत्रं कृत्वेति श्लोकः स च व्याख्यातः यदुक्तं ज्येष्ठ एव प्रकल्प्यतामिति तदेव स्फुटयितुं शुनश्शेपं विशिनष्टि—य इति द्वाभ्याम् । यो वै शुनश्शेपः विक्रीतः पितृभ्यामिति शेषः । हरिश्चन्द्रकर्तृके मखे पुरुषपशुर्बभूव यश्च जलेशादीन् वरुणादीन् स्तुत्वा विश्वामित्रोपदिष्टमन्त्रैरिति शेषः शुनश्शेपः पाशबन्धनान्मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

यश्च देवयजने वरुणादेवताराधनात्मके हरिश्चन्द्रमखे देवैर्वरुणादिभिः रातो दत्तो दत्तप्राणा इति यावत् गाधिषु गाधिवंशजेषु देवरातेति ख्यातः स शुनश्शेपो भार्गवः भृगुवंशजः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आगामिन्यन्तरे भविष्यन्मन्वन्तरे ब्रह्मद्ब्रह्म वेदलक्षणं वर्तयिष्यति वेदप्रवर्तको भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भुवः परं भारं केवलं भारभूतान् नृपानहन् संहृतवान् ॥ २७ ॥

महातेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥

तस्य विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसन् तेषामेकोत्तरशतपुत्राणां मध्ये यो मध्यमः स तु मधुच्छन्दो नाम तेन मधुच्छन्दसा संयुक्ता ये पञ्चाशत्पुत्राः ते मधुच्छन्दसनामानो भवन्ति नान्ये "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः" इत्यादिब्राह्मणं चेममेवार्थं वक्ति ॥ २९ ॥

"शुनःशेपस्य माहात्म्यम् उपरिष्टात्प्रवक्ष्यते" इत्युक्तं प्रपञ्चयितुमाह—पुत्रं कृत्वेति । अत्र काचित्किंवदन्ती, मम पुत्रो भवेति विश्वामित्रेणोक्तो यमाजीगर्तः शुनःशेपोऽहं त्वत्पुत्राणां ज्येष्ठश्चेत्तव पुत्रः स्यां तत्रापि मध्यमो न स्यां नापि कनिष्ठ इति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विश्वामित्रमाह-तदैवमस्त्विति विश्वामित्रः शुनःशेपं पुत्रं कृत्वाऽन्यानौरसान् पुत्रानब्रवीत् एष शुनःशेपो युष्माकं ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां भवद्भिरिति शेषः । इति शुनःशेपशब्दं श्रुयवतां शुनीजातीयोऽयं किम? इत्यन्यथा प्रतीतिं निवारयति-भार्गवमिति । भृगुवंशोद्भवः, अनेनापि सा कथं निवारिता स्यात् ? इत्यत आह-आजीगर्तमिति । अजीगर्तस्य मुनेरपत्यं तर्हि विश्वामित्रस्य पुत्रत्वे का सङ्गतिरित्यतो देवरातमिति विश्वामित्राय देवैः रातं दत्तं विश्वामित्रस्य दत्तपुत्रत्वेन सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनेन विशेषणत्रयेण ज्येष्ठत्वकल्पनायां वैशिष्ट्यमुक्त्वा वैशिष्ट्यान्तरं चाह-य इति । यः शुनःशेपः हरिश्चन्द्रयज्ञे अजीगर्तेन पित्रा रोहिताय विक्रीतः पुरुषाख्यः पशुरभूत् यश्च ब्रह्मादिदेवांस्तुत्वा तत्प्रसादात्पाशबन्धनात्संसाराख्यपाशबन्धनात् यूपसम्बन्धिरज्जुबन्धनात् आत्मानं मुमुचे मोचयामास कर्म-कर्तरिप्रयोगः "कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम" इत्यारभ्य "अस्मेरयिनिधापये" इत्यन्तवेदवाक्येन स्तुत्वा ऋग्भाष्ये एतासामृचामर्थं आचार्यैरेव विस्तारेणोक्त इति ना-स्माभिः प्रपञ्च्यते ॥ ३१ ॥

देवरातशब्दनिर्वचनेन विश्वामित्रस्य तत् सम्बन्धमाह—य इति । यः देवयजने यज्ञे यद्दैवै रातो रक्षितस्तैरेव गाधिसुताय विश्वामित्राय रातो दत्तः तस्मात्स देवरात इति ख्यातः प्रसिद्धः इत्यतो ऽयं भार्गवः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं मध्ये मध्येऽपि निजनिजाभीष्टां भगवदवतारकथां गत्वा झटिति निजाभीष्टतमभगवदाविर्भावास्पदयदुवंश-वर्णनाय प्रसक्तवंशं समापयितुमाह—गाधेरिति ॥ २८ ॥

एकशतं एकाधिकशतम् टीकायां प्राणभृत इति तत्र प्राण-भृत्पदप्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृतैकैकेष्टिका प्राणभृदुच्यते तत्-प्रधान्येनान्या अपि तथोच्यन्त इति गन्तव्यम् ॥ २९—३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बृहत् ब्रह्म वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥

प्रासङ्गिकीं कथां समाप्य प्रस्तुतमाह-गाधेरिति ॥ २८ ॥

एकशतं एकाधिकं शतं तथा च श्रुतिः "तस्य ह विश्वा-मित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इति ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति"इति वत् मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते इष्टकाचयने यागे प्राणभृत्प्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृता एकैवेष्टका प्राणभृदुच्यते तत्र पुनस्तत्प्राधान्येनान्या अपीष्टका यथा प्राणभृत उच्यन्ते तथै-वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

स च विश्वामित्रः भार्गवं भृगुवंशोद्भवम् अजीगर्तसुतं शुनःशेपं कृपयैव पुत्रं कृत्वा सुतानौरसान् प्रत्याह-ज्येष्ठ इत्यादि ॥३०॥

ननु, शुनःशेप एव कस्तत्राह— य इति । हरिश्चन्द्रस्य मखे पुत्रमेधे कर्तव्ये पुत्रेण रोहितेनैव 'य' पुरुषपशुरानीतः कनिष्ठज्येष्ठयोः स्नेहबद्धयोः पितृभ्यां शुनःशेपनामा मध्यमः पुत्रो विक्रीतः स च प्रजेशादीन् देवांस्तुत्वा पशुपाशबन्धनात् मुमुचे मुक्तः ॥ ३१ ॥

अतो भार्गवोऽपि पंचाशता कनिष्ठैः विश्वामित्रकृपापात्रीभवन् गाधिषु गाधेर्वंशेषु देवरात इति ख्यातस्तापसोऽभूत् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बृहद्वेदं प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यति ॥२५॥२६॥

परं केवलं भुवो भारं नृपान् अहन् ॥ २७ ॥

गाधिकन्यान्वयमुक्त्वाऽथ गाधिसन्ततिमाह-महातेजा विश्वा-मित्रः गाधेः पुत्रोऽभूत् यः क्षात्रं क्षत्रजातिमुत्सृज्य ब्रह्मर्षित्वं लेभे ॥ २८ ॥

विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसन् तत्र मध्यमो मधु-च्छन्दाः तत्सम्बन्धात् ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उप दधाति"इति वत् मधुच्छन्दसः नामतो बभूवुः तथा च श्रुतिः "विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायाꣳसो मधु-च्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयाꣳसः" इत्यादि ॥ २९ ॥

"शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रवक्ष्यते" इति यदुक्तं तद्-र्शयन् अजीगर्तपुत्रं शुनःशेपमपि विश्वामित्रः पुत्रत्वेन स्वी-कृतवानित्याह-पुत्रं कृत्वेत्यादिना । भार्गवं भृगुवंशजम् आजीगर्तम् अजीगर्तपुत्रं देवरातं अजीगर्तस्य त्रयः पुत्राः तत्र ज्येष्ठे पितुः कनिष्ठे मातुश्च स्नेहाधिक्यान्मध्यमः . शुनःशेपः मातृपितृभ्यां धनं गृहीत्वा हरिश्चन्द्राय दत्तः स हरिश्चन्द्रेण वित्तं दत्वा पुरुषपशुत्वेन यदा यज्ञार्थं नीतः तदा मार्गे विश्वामित्रपादयोः मृत्युभयात् रुदन्निपतितस्तेन करुणया देवप्रसादप्रकारं तस्मै उपदिश्य प्रसन्नेभ्यो देवेभ्यस्त्वया यज्ञसमाप्तिरात्मजीवनं च वरो ग्राह्य इत्युक्तस्तथैव देवैः रातत्वात् देवरातसंज्ञं पुत्रं कृत्वा विश्वामित्रः एष ज्येष्ठः युष्माभिः प्रकल्प्यतामिति सुता-नाह ॥ ३० ॥

तस्य देवरातत्वमुपपादयति—य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमु-च्यत ॥ ३१ ॥

यः शुनःशेपो भार्गवः स गाधिवंशजेषु देवरातस्तापस इति ख्यातः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! कमल लोचन भगवान् जामदग्न्य (परशुराम) जी भी भविष्य मन्वन्तर में वेद प्रवर्त्तक सप्त ऋषियों में एक ऋषि होवेंगे ॥ २५ ॥

वे परशुरामजी आज दिन भी दक्षिण समुद्र के तीर पर महेन्द्र पर्वत के विषै न्यस्त दण्ड और प्रशान्त बुद्धि वाले होकर विराजते हैं। और उनके चरित्रों को अब भी सिद्ध गन्धर्व चारण लोग गान करते हैं ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

"एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात्" ॥

इति ॥ २९ ॥

ननु भृगुवंशसंभवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशंक्य तदुपपादयन्नाह-पुत्रं कृत्वेत्यादि यावत्समाप्ति । पूर्वमजीगर्तसुतत्वे मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतत्वात्तस्य कृपया सुतानाह-ज्येष्ठ एव प्रकल्प्यतामिति ॥ ३० ॥

एतदेव स्पष्टयितुं विशिनष्टि-य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

भार्गवोऽपि गाधिषु गाधेर्वंशजेषु देवरात इति ख्यातः ॥३२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जामदग्न्येति । भगवान् जामदग्न्यः कमललोचनो रामोऽपि हे राजन् ! आगामिन्यन्तरे बृहद्वेदं प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अधुना तु महेन्द्राख्ये अद्रौ पर्वते आस्ते, कथम्भूतः ? न्यस्तः त्यक्तः दण्डः क्षत्रवधादिरूपो येन प्रशान्ता धीर्यस्य सिद्धादिभिरुपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतः ॥ २६ ॥

रामचरित्रं निगमयति-एवमिति । हे नृप ! इत्थं भगवान् विश्वात्मा हरिरीश्वरो भृगुष्ववतीर्य भुवः पृथ्व्याः परं भारमधिकं भाररूपं क्षत्रं बहुशो हतवान् नृपानिति पाठे भारमेवाह-नृपानिति । बहुश इत्यनेन कश्चिदवशेषितः स्यादिति सूच्यते तदेवोक्तं पुरस्तात्-

"अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः ।
नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥ "

इति ॥ २७ ॥

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परशुरामचरित्रमुपवर्णितमुपसंहृत्य प्रस्तुतं गाधेर्वंशमाह-गाधेरिति । गाधेरभूद्विश्वामित्राख्यः पुत्र इति शेषः । तं विशिनष्टि, महत्तेजो यस्य, क इव ? समिद्धो ज्वलितोऽग्निरिव यो विश्वामित्रस्तपसा हेतुभूतेन क्षत्रं क्षत्रजातिं त्यक्त्वा ब्रह्मवर्चसं लेभे ब्रह्मर्षितां प्राप्त इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मवर्चसमावहतपश्चर्यायां हेतुः ब्रह्ममन्त्राभिमन्त्रितचरुप्रभाव इति भावः ॥२८॥

विश्वामित्रस्येति । हे नृप ! विश्वामित्रस्य च पुत्रा एकशतं सम्बभूवुः तत्र मध्यमो मधुच्छन्दः तत्सम्बन्धादन्येऽपि सर्वे तज्ज्ञातरो लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणाभृत उपदधाति" इति वन्मधुच्छन्दोनामान एव बभूवुः तथा श्रुतिः "विश्वामित्रस्यैक शतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इत्यादि ॥ २९ ॥

यत्प्रागिक्तं "शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात् प्रवक्ष्यते" इति तदवसरप्राप्तं वक्तुं विश्वामित्रस्य कञ्चिद्वृत्तान्तमाह—पुत्रमिति । स विश्वामित्रः आजीगर्त्तिम् अजीगर्तस्य सुतं भार्गवगोत्रजं देवैर्दत्तप्राणत्वाद्देवरातापरनामधेयं शुनःशेपं पुत्रं कृत्वा पुत्रत्वेन परिगृह्य स्वसुतानेकशतसंख्याकानाह—किमिति ? एष शुनश्शेपः ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां युष्माभिर्ज्येष्ठभ्रातृत्वेनाभ्युपगम्यतामिति । अत्रेदं कथाशरीरमनुसन्धेयं शुनःशेपो भृगुकुलप्रसूतत्वात् भार्गवः स एव देवरातः देवैर्दत्तप्राणत्वात् स एवाजीगर्त्तिः आजीगर्तस्य मध्यमः पुत्रः मध्यमत्वादेव पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतो हरिश्चन्द्रपुत्रेण रोहितेनानीतो यज्ञीयपशुत्वेन हरिश्चन्द्राय समर्पितः तेन यूपे बद्धः प्राणरक्षणार्थं विश्वामित्रमेव शरणं गतः तदुपदिष्टमन्त्रस्तुतवरुणादिभिर्दत्तप्राणो बभूव तञ्च विश्वामित्रः कृपया पुत्रत्वेन परिगृह्य मध्यमस्य मधुच्छन्दसो ज्येष्ठान् स्वपुत्रान् इमं ज्येष्ठं कुरुतेत्युक्तवान् ततस्तैः प्रत्याख्यातस्तान् म्लेच्छा भवतेति शप्ताः, कनिष्ठानाह—ततस्तथेत्यङ्गीकृत्य पञ्चाशता कनिष्ठैस्सह मधुच्छन्दास्तं ज्येष्ठत्वेन परिजग्राह—तदेतदत्रोच्यते, पुत्रं कृत्वेत्यादिना यावत्समाप्ति । तदेवं शुनश्शेपस्य विश्वामित्रपुत्रेषु ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथा आश्वलायनबोधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तं प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदः न तु वंशान्तरं तथा च स्मृतिः—

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

इति ॥ ३० ॥

तत्र कथं भृगुवंशजस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादनाय प्रवृत्तोऽयं पुत्रं कृत्वेति श्लोकः स च व्याख्यातः यदुक्तं ज्येष्ठ एव प्रकल्प्यतामिति तदेव स्फुटयितुं शुनश्शेपं विशिनष्टि—य इति द्वाभ्याम् । यो वै शुनश्शेपः विक्रीतः पितृभ्यामिति शेषः । हरिश्चन्द्रकर्तृके मखे पुरुषपशुर्बभूव यश्च जलेशादीन् वरुणादीन् स्तुत्वा विश्वामित्रोपदिष्टमन्त्रैरिति शेषः शुनश्शेपः पाशबन्धनान्मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

यश्च देवयजने वरुणदेवताराधनात्मके हरिश्चन्द्रमखे देवैर्वरुणादिभिः रातो दत्तो दत्तप्राण इति यावत् गाधिषु गाधिवंशजेषु देवरातेति ख्यातः स शुनश्शेपो भार्गवः भृगुवंशजः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आगामिन्यन्तरे भविष्यन्मन्वन्तरे ब्रहद्ब्रह्म वेदलक्षणं वर्तयिष्यति वेदप्रवर्तको भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भुवः परं भारं केवलं भारभूतान् नृपानहन् संहृतवान् ॥ २७ ॥

महातेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥

तस्य विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसन् तेषामेकोत्तरशतपुत्राणां मध्ये यो मध्यमः स तु मधुच्छन्दो नाम तेन मधुच्छन्दसा संयुक्ता ये पञ्चाशत्पुत्राः ते मधुच्छन्दसनामानो भवन्ति नान्ये "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः" इत्यादिश्रुतिश्चेममेवार्थं वक्ति ॥ २९ ॥

"शुनःशेपस्य माहात्म्यम् उपरिष्टात्प्रचक्षते" इत्युक्तं प्रपञ्चयितुमाह-पुत्रं कृत्वेति । अत्र काचित्किंवदन्ती, मम पुत्रो भवेति विश्वामित्रेणोक्तो यमाजीगर्तः शुनःशेपोऽहं त्वत्पुत्राणां ज्येष्ठश्चेत्तव पुत्रः स्यां तत्रापि मध्यमो न स्यां नापि कनिष्ठ इति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विश्वामित्रमाह–तदैवमस्त्विति विश्वामित्रः शुनःशेपं पुत्रं कृत्वाऽन्यानौरसान् पुत्रानब्रवीत् एष शुनःशेपो युष्माकं ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां भवद्भिरिति शेषः । इति शुनःशेपशब्दं श्रुतवतां शुनीजातीयोऽयं किम्? इत्यन्यथा प्रतीतिं निवारयति–भार्गवमिति । भृगुवंशोद्भवः, अनेनापि सा कथं निवारिता स्यात् ? इत्यत आह–आजीगर्तमिति । अजीगर्तस्य मुनेरपत्यं तर्हि विश्वामित्रस्य पुत्रत्वे का सङ्गतिरित्यतो देवरातमिति विश्वामित्राय देवैः रातं दत्तं विश्वामित्रस्य दत्तपुत्रत्वेन सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनेन विशेषणत्रयेण ज्येष्ठत्वकल्पनायां वैशिष्ट्यमुक्त्वा वैशिष्ट्यान्तरं चाह–य इति । यः शुनःशेपः हरिश्चन्द्रयज्ञे अजीगर्तेन पित्रा रोहिताय विक्रीतः पुरुषाख्यः पशुरभूत् यश्च ब्रह्मादिदेवांस्तुत्वा तत्प्रसादात्पाशबन्धनात्संसाराख्यपाशबन्धनात् यूपस्तम्भनिष्ठरज्जुबन्धनात् आत्मानं मुमुचे मोचयामास कर्मकर्तरिप्रयोगः "कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम" इत्यारभ्य "अश्मेरपिनिधापये" इत्यन्तवेदवाक्येन स्तुत्वा ऋग्भाष्ये एतासामृचामर्थं आचार्यैरेव विस्तारेणोक्त इति नास्माभिः प्रपञ्च्यते ॥ ३१ ॥

देवरातशब्दनिर्वचनेन विश्वामित्रस्य तत् सम्बन्धमाह—य इति । यः देवयजने यज्ञे यद्देवै रातो रक्षितस्तैरेव गाधिसुताय विश्वामित्राय रातो दत्तः तस्मात्स देवरात इति ख्यातः प्रसिद्धः इत्यतोऽयं भार्गवः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं मध्ये मध्येऽपि निजनिजाभीष्टां भगवदवतारकथां गत्वा झटिति निजाभीष्टतमभगवदाविर्भावास्पदयदुवंशवर्णनाय प्रसक्तवंशं समापयितुमाह—गाधेरिति ॥ २८ ॥

एकशतं एकाधिकशतम् टीकायां प्राणभृत इति तत्र प्राणभृत्पदप्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृतैकैकेष्टिका प्राणभृदुच्यते तत्प्राधान्येनान्या अपि तथोच्यन्त इति गन्तव्यम् ॥ २९—३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बृहत् ब्रह्म वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥

प्रासङ्गिकीं कथां समाप्य प्रस्तुतमाह–गाधेरिति ॥ २८ ॥

एकशतं एकाधिकं शतं तथा च श्रुतिः "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इति ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति"इति वत् मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते इष्टकाचयने यागे प्राणभृत्प्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृता एकैवेष्टका प्राणभृदुच्यते तत्र पुनस्तत्प्राधान्येनान्या अपीष्टका यथा प्राणभृत उच्यन्ते तथैवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

स च विश्वामित्रः भार्गवं भृगुवंशोद्भवम् अजीगर्तसुतं शुनःशेपं कृपयैव पुत्रं कृत्वा सुतानौरसान् प्रत्याह–ज्येष्ठ इत्यादि ॥३०॥

ननु, शुनःशेप एव कस्तत्राह— य इति । हरिश्चन्द्रस्य मखे पुत्रमेधे कर्तव्ये पुत्रेण रोहितेनैव यः पुरुषपशुरानीतः कनिष्ठज्येष्ठयोः स्नेहबद्धयोः पितृभ्यां शुनःशेपनामा मध्यमः पुत्रो विक्रीतः स च प्रजेशादीन् देवांस्तुत्वा पशुपाशबन्धनात् मुमुचे मुक्तः ॥ ३१ ॥

अतो भार्गवोऽपि पंचाशता कनिष्ठैः विश्वामित्रकृपापात्रीभवन् गाधिषु गाधिवंशेषु देवरात इति ख्यातस्तापसोऽभूत् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बृहद्वेदं प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यति ॥२५॥२६॥

परं केवलं भुवो भारं नृपान् अहन् ॥ २७ ॥

गाधिकन्यान्वयमुक्त्वाऽथ गाधिसन्ततिमाह–महातेजा विश्वामित्रः गाधेः पुत्रोऽभूत् यः क्षात्रं क्षत्रजातिमुत्सृज्य ब्रह्मर्षित्वं लेभे ॥ २८ ॥

विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसन् तत्र मध्यमो मधुच्छन्दाः तत्सम्बन्धात् ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति"इति वत् मधुच्छन्दसः नामतो बभूवुः तथा च श्रुतिः "विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायाꣳसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयाꣳसः" इत्यादि ॥ २९ ॥

"शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रवक्ष्यते" इति यदुक्तं तद्दर्शयन् अजीगर्तपुत्रं शुनःशेपमपि विश्वामित्रः पुत्रत्वेन स्वीकृतवानित्याह–पुत्रं कृत्वेत्यादिना । भार्गवं भृगुवंशजम् आजीगर्तम् अजीगर्तपुत्रं देवरातं अजीगर्तस्य त्रयः पुत्राः तत्र ज्येष्ठं पितुः कनिष्ठं मातुश्च स्नेहाधिक्यान्मध्यमः . शुनःशेपः मातृपितृभ्यां धनं गृहीत्वा हरिश्चन्द्राय दत्तः स हरिश्चन्द्रेण वित्तं दत्वा पुरुषपशुत्वेन यदा यज्ञार्थं नीतः तदा मार्गे विश्वामित्रपादयोः मृत्युभयात् रुदन्निपतितस्तेन करुणया देवप्रसादप्रकारं तस्मै उपदिश्य प्रसन्नेभ्यो देवेभ्यस्त्वया यज्ञसमाप्तिरात्मजीवनं च वरो ग्राह्य इत्युक्तस्तथैव देवैः रातत्वात् देवरातसंज्ञं पुत्रं कृत्वा विश्वामित्रः एष ज्येष्ठः युष्माभिः प्रकल्प्यतामिति सुतानाह ॥ ३० ॥

तस्य देवरातत्वमुपपादयति—य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

यः शुनःशेपो भार्गवः स गाधिवंशजेषु देवरातस्तापस इति ख्यातः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! कमल लोचन भगवान् जामदग्न्य (परशुराम) जी भी भविष्य मन्वन्तर में वेद प्रवर्त्तक सप्त ऋषियों में एक ऋषि होवेंगे ॥ २५ ॥

वे परशुरामजी आज दिन भी दक्षिण समुद्र के तीर पर महेन्द्र पर्वत के विषैं न्यस्त दण्ड और प्रशान्त बुद्धि वाले होकर विराजते हैं। और उनके चरित्रों को अब भी सिद्ध गन्धर्व चारण लोग गाँन करते हैं ॥ २६ ॥

ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलम्मेनिरे न तत् ।
अशपत्तान्मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ! ॥ ३३ ॥
स होवाच मधुच्छन्दाः सार्द्धं पञ्चशता ततः ।
यन्नो भवान् सञ्जानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ॥ ३४ ॥
ज्येष्ठं मन्त्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वञ्चो वयं स्म हि ।
विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ।
ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त्त माम् ॥ ३५ ॥
एष वः कुशिका ! वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥ ३६ ॥
एवं कौशिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ।
प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार विश्वात्मा भगवान् हरि ईश्वर भृगुवंश में अवतार लेकर पृथिवी के बडे भार रूप बहुत राजाओं को मारते हुए ॥ २७ ॥

गाधि महाराज के पुत्र प्रदीप्त अग्नि के सदृश बडे तेजस्वी विश्वामित्रजी हुए, जो कि तप के बल से क्षत्रियपने को त्याग कर ब्रह्मवर्चस् (ब्राह्मणत्व) को प्राप्त हुए ॥ २८ ॥

हे राजन् ! उन विश्वामित्रजी के एक सौ एक पुत्र हुए, उन में बीच का (५१ की संख्या का) जो पुत्र रहा उसका नाम मधुच्छंदा रहा, इसी से पचास ज्येष्ठ और पचास कनिष्ठ उन सबों का नाम मधुच्छन्दा ही होगया ॥ २९ ॥

भृगुवंश में उत्पन्न होने वाले अजीगर्त्त के पुत्र देवरात शुनःशेप को विश्वामित्रजी ने अपना पुत्र स्वीकार करके फिर अपने एक सौ एक पुत्रों से बोले, कि—इसको तुम लोग अपने सबोंके मध्य में जेष्ठ बना लो ॥ ३० ॥

यह शुनःशेप वही रहा कि जिसकी इसी स्कंध में पहिले सात में अध्याय में कथा आचुकी है कि-जिसको वन में चलते समय रोहित ने अजीगर्त (पिता) से मोल लेकर वरुण की बलि के लिये अपने पिता हरिश्चन्द्र के यज्ञ में अपनी प्रति निधि में पुरुष पशु करके दिया पर उसने प्रजेशादि देवताओं की स्तुति कर उनको प्रसन्न कर पाश के बंधन से (यज्ञ में मारने से) छूट गया ॥ ३१ ॥

जिसकी यज्ञ में देवताओं ने रक्षा करी इसी से गाधि वंश में विश्वामित्र के गोद आकर उसका देवरात नाम भया यह वही भृगुवंशी अजीगर्त्त का पुत्र शुनःशेप है ॥ इसी को ज्येष्ठ बनाने को विश्वामित्रजी ने अपने पुत्रों को आज्ञा दीनी ॥३३॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्तस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे मध्यमस्यानर्थावहत्वं दृष्ट्वा नाङ्गीकृतवन्तः मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥

पञ्चाशता कनिष्ठैः साकं समध्यमो मधुच्छन्दा उवाच नोऽस्माकं यज्ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्पिता सञ्जानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥

एवमुक्त्वा मन्त्रदृशं "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम" इत्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं शुनश्शेपं ज्येष्ठं चक्रुः तदाह—वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान् सुतानाह—वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृह्णन्तोऽनुवर्त्तमानाः सन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त्त कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

हे कुशिकाः ! एष देवरातो वो युष्मदीयः कौशिक एव यतो वीरो मत्पुत्रस्तमेनमन्वितानुगच्छत अन्ये चाष्टकादयः तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृतः इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरान्तरमापन्नं प्राप्तम् हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पित्रा ज्येष्ठ एव प्रकल्प्यतामित्युक्ता ये मधुच्छन्दसस्तेषु ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत्ते पित्रोक्तं कुशलं न मेनिरे नाङ्गीकृतवन्तः ततः क्रुद्धो मुनिर्विश्वामित्रस्तान् हे दुर्जनाः ! म्लेच्छा भवत इति अशपत् ॥ ३३ ॥

ततः स मधुच्छन्दा मध्यमः पञ्चाशता कनिष्ठैर्भ्रातृभिः सह पितरमाह—किमिति ? यद्भवान् नोऽस्मान् विजानीते आदिशति तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे आज्ञां करवामेति ॥ ३४ ॥

एवमुक्त्वा ततस्तं देवरातं मन्त्रदर्शं "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्"इत्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं ज्येष्ठं चक्रुः,करणप्रकारं दर्शयति; त्वामन्वञ्चो वयं स्महीति, वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः स्म भवाम तव कनिष्ठा भवामेत्यर्थः । ततो विश्वामित्रः प्रीतः तान् सुतान् यूयं वीरवन्तो भविष्यथ पुत्रवन्तो भविष्यथेत्यनुजग्राह कोऽस्मासु तवेदृशोऽनुग्रहहेतुरित्यत्राह-य इति। ये यूयं मानं पूजयतामनुगृह्णतः अनुवर्त्तमानास्सन्तः यद्वा मानं प्रमाणं मम निश्चयमनुगृह्णन्तः अनुपालयन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त कृतवन्तः सम्मानप्रत्याख्याने यूयमपि शप्येध्वं देवरातश्च हीयेत अतो ऽहमवीरवान् स्यां तथा तु न कृतं युष्माभिरितीमङ्गुणं पश्यन् अनुगृहीतवानस्मीति भावः । हे कुशिकाः ! एष देवरातः वः युष्मदीयः कौशिक एव, कुतो यतो वीरः मत्पुत्रः तमेनमन्वित अनुगच्छत ततो ऽन्ये चाष्टकादयस्तस्य विश्वामित्रस्य पुत्राः सम्बभूवुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं तत् कौशिकगोत्रं विश्वामित्रैः पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं ततश्च प्रवरान्तरमापन्नं कुतः हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुनःशेपो ज्येष्ठत्वेन कल्प्यतामिति विश्वामित्रेणोक्ताः ये पञ्चाशत्पुत्रा मधुच्छन्दसो जन्मना ज्येष्ठास्ते शुनःशेपस्य ज्येष्ठत्वं स्वात्मानः कनिष्ठत्वं यत्तत् कुशलं साधु न मेनिरे ततः किमभूदिति तत्राह अशपदिति ॥ ३३ ॥

तेषां म्लेच्छभावेन शुनःशेपस्य किमायातमिति तत्राह सहेति । हेत्यनेन ब्राह्मणमनुकरोति स विश्वामित्रः पञ्चाशता सार्धं मधुच्छन्दसमुवाच ह अयं शुनःशेपो वः ज्येष्ठो भवत्विति विश्वामित्रेणोक्तस्येदमेव वाक्यमुत्तरं, स मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धं पितरमुवाच ह ततस्तातः पिता भवान्नोऽस्माकं यद्विजानीते आज्ञापयति तस्मिन्नाज्ञप्ते शुनःशेपस्य ज्यैष्ठ्ये अस्माकं कानिष्ठ्ये सर्वेवयमविचारेण तिष्ठामहे"प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इति सूत्रात् निश्चितं स्थिरीकृतं चेदं कार्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

तर्हि तथा कुर्वन्त्विति पित्रा उदितास्ते पुत्राः कस्य नूनमित्यादिमन्त्रदृशम् ऋग्वेदद्रष्टारं शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः कथं चक्रुरिति तत्राह-त्वामिति । भो देवरात ! वयं त्वामन्वञ्च, अनुवर्तमानाः कनिष्ठाः स्म भवाम हि प्रसिद्धे हेतौ वा यस्माद्वयं त्वत्कनिष्ठा अभूम तस्मात्ते ज्येष्ठत्वे संशयो माभूदिति अथवा हे पितः वयं त्वा त्वामन्वञ्च अनुवर्तमानाः स्म त्वदाज्ञाकारिण इत्यर्थः इति सन्तुष्टः पिता किं वरं प्रायच्छदिति तत्राह-विश्वामित्र इति । वीरवन्तः पुत्रवन्तः कर्तव्ये विशिष्टप्रेरणावन्तो वा कुतोयं वरो दत्त इति तत्राह–य इति । ये भवन्तो मे मानमनुगृह्णन्तः परिपालनलक्षणानुग्रहं-कुर्वन्तः मा मां वीरवन्तम् अकर्त कृतवन्त इति यस्मात्तस्माद्यूयं वीरवन्तो भविष्यथेति वीरवन्तमकर्तमेति ब्राह्मणवाक्यानुकरणं वेदतुल्यमिति प्रकाशयति अकर्त मम वाक्यमकुर्वत "जीवतो वाक्यकरणात्क्षयाहसंशोधनेन च । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता" इति स्मृतेः । हे कौशिकाः कौशिकगोत्राः एष देवरातो मम वीरः पुत्रो युष्माकं ज्येष्ठः यूयं तमन्वित अनुवर्तध्वम् अन्येचाष्टकादयोऽनुवर्तन्तामिति शेषः ॥ ३५-३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । यत्कौशिकगोत्रं तद्वैश्वामित्रैः पृथग्विधमभूत्, कथं तदिति तत्राह, प्रवरान्तरमिति प्रवरान्तरमापन्नं हि यस्मात्तस्मादेव पृथग्विधं कल्पितं हि प्रसिद्धमिति भावः ॥ ३७ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
(विजयध्वजतीर्थमतेनात्राध्यायो न समाप्यते)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत् तत् शुनःशेपस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं भद्रं न मेनिरे मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥

पञ्चाशता कनिष्ठैः साकं स मध्यमो मधुच्छन्दाः ह स्पष्टमुवाच नोऽस्माकं पिता भवान् यत् ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा सञ्जानीते मन्यते तस्मिन्नेव वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥

ततश्च शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः मन्त्रदर्शं "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्" इत्यादि मन्त्राणां द्रष्टारं तदाह–वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः अनुगन्तारः कनिष्ठाः स्मेत्यूचुरित्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान् सुतानाह उवाच वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ ये यूयं मे मानं पूज्यत्वम् अनु मदाज्ञानन्तरं गृह्णन्तः अङ्गीकुर्वन्तः सन्तः मां वीरवन्तम् अकर्त कृतवन्तः अन्यथा युष्मास्वपि मच्छापात् म्लेच्छीभूतेषु अपुत्रक इव एवाभविष्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

हे कुशिकाः ! वो युष्मदीयः कौशिक एष यतो वीरः सत्पुत्रः तमेनमन्वित अनुगच्छत अन्ये चाष्टकादयस्तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ताः एके अनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन गृहीतः इत्येवं कौशिकगोत्रं विश्वामित्रैः विश्वामित्रेण हेतुना पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरान्तरमापन्नं हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत् देवरातप्रवरं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत् देवरातस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे नाङ्गीचक्रुः तान् मुनिः विश्वामित्रः हे दुर्जनाः ! म्लेच्छा भवतेत्यशपत् ॥ ३३ ॥

ततस्तदनन्तरं पञ्चाशताकनिष्ठैः सह स मध्यमो मधुच्छन्दा ह स्फुटमुवाच नोऽस्माकं हे पितः ! यत्कनिष्ठत्वं अन्यद्वा भवान् सञ्जानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥

तदनन्तरं ते मन्त्रदृशम् "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम"इत्यादि मन्त्राणां द्रष्टारं शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः, तदेव दर्शयति वयं सर्वे त्वाम् अन्वञ्चः अनुगन्तारः स्म तव कनिष्ठा भवाम इत्यर्थः । विश्वामित्र आह—वीरवन्तः पुत्रवन्तः भविष्यथ ये युयं मे मानं मदाज्ञापालनम् अनुगृह्णन्तः अनुवहन्तः सन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तम् अकर्त कृतवन्तः आज्ञानुवर्तिपुत्रेण पिता पुत्रवान्भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

हे कुशिकाः पुत्राः ! एष देवरातः वो युष्मदीयः युष्मद्भ्रातैव यतो वीरः मत्पुत्रः तमेनमन्वितः अनुगच्छत विश्वामित्रस्य अन्ये चाष्टकादयः पुत्रा बभूवुः ॥ ३६ ॥

केचिच्छप्ताः केचिदाशीर्भिः संयोजिताः भार्गवः तज्ज्येष्ठत्वेन स्थापितः तेऽष्टोऽष्टकहारीतादयोऽन्ये ऽन्यप्रकारा एवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाविधमभवत् तच्च प्रवरान्तरमापन्नं प्राप्तं हि यत एवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षोडशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

तब उन पुत्रों में जो पंचास जेष्ट मधुच्छंदा रहे उनोंने इस बात को नहीं मानी । तब विश्वामित्रजी ने उन पर क्रोध कर शाप देदिया, कि—रे दुर्जन हो ! तुम लोग म्लेच्छ होंजावो ॥ ३३ ॥

तब तो पचास कनिष्ठों सहित जो एक मधुच्छंदा रहा, वह बोला, कि—जो आप आज्ञा करें हम लोग उसी में स्थित हैं ॥ ३४ ॥

इतना कहकर शुनः शेप को ज्येष्ठ बनाकर बोले, कि—हे भ्राता ! हम लोग तुमारे अनुचर हैं अर्थात् कनिष्ठ हैं । तब इतना सुनकर विश्वामित्र प्रसन्न होकर पुत्रों से बोले, कि—जो तुमने हमारे वचन को मानकर हमको वीर पुत्र वाले किये, इसी से तुम भी वीरवंत होवो अर्थात् आज्ञाकारी पुत्र वाले होवो तात्पर्य यह कि—पिता की आज्ञा न मानने वाले हजार पुत्र भी होवैं तौ भी पिता निपुत्री सा ही है) ॥ ३५ ॥

फिर विश्वामित्रजी अपने पुत्रों से कहने लगे, कि—हे कुशिक हो ! इस देवरात को भी तुम अपने कुशिक गोत्र का ही समझौ और इसका अनुगमन करो । शुकमुनि बोले,कि-ऐसे और भी विश्वामित्रजी के अष्टक, हारीत, जय, क्रतुमद आदिक पुत्र होते भये ॥ ३६ ॥

इस प्रकार कौशिक गोत्र विश्वामित्रके पुत्रों से भिन्न प्रकार का होगया और प्रवरांतर को प्राप्त होगया क्योंकि ? वह देवरात को ज्येष्ठ बनाकर कल्पित हुआ है ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में षोडश अध्याय की
वृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

—०:*:०—

श्रीशुक उवाच ।

यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन् सुताः ।
नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान् ॥ १ ॥
अनेना इति राजेन्द्र ! शृणु क्षत्रवृधोऽन्वयम् ।
क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः ॥ २ ॥
काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् ।
शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ॥ ३ ॥
काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पिता ।
धन्वन्तरिर्दैर्घतम आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ॥ ४ ॥
यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिनाशनः ।
तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्ततः ॥ ५ ॥
दिवोदासो द्युमांस्तस्मात्प्रतर्दन इति स्मृतः ।
स एव शत्रुजिद्वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
तथा कुवलयाश्वेति प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः ॥ ६ ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
नालर्कादपरो राजन् ! मेदिनीं बुभुजे युवा ॥ ७॥
अलर्कात्सन्ततिस्तस्मात्सुनीथोऽथ सुकेतनः ।
धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आयोः सप्तदशे त्वैळज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चसु ।
सुतेषु क्षत्रवृद्धादिचतुर्णां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥

इह श्रीकृष्णावतारप्रस्तावाय वंशानुक्रमणमैळादिक्रमेणा क्रान्तमिति यस्य वंशे कृष्णावतारस्तस्य वंशोऽति विततत्वा-दन्ते निरूप्यते अतः पुरूरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनिष्ठानां वंशानुक्त्वेदानीं प्रथमस्य वंशमाह–य इति । एवं नहुषययाति-यदुप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

क्षत्रवृधः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २ ॥ ३ ॥

दीर्घतमसः पिता ॥ ४ ॥

स्मृतमात्र एवार्त्तिं रोगदुःखं नाशयतीति तथा ॥ ५ ॥

ततः प्रतर्द्दनादिशब्दवाच्यात् द्युमतःसकाशादलर्कादयः ॥६॥७॥

अलर्कात्सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं पुरूरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनिष्ठानां वंशाननुवर्ण्ये-दानीं प्रथमस्यायोर्वंशमाह—य इति । यः पुरूरवसः पुत्रः आयु-रुक्तः तस्य नहुषादयः पञ्च सुता अभवन् तत्र हे राजेन्द्र ! तावत् क्षत्रवृद्धस्यान्वयं वंशं शृणु क्षत्रवृद्धस्य यः सुतः सुहोत्रस्तस्य त्रयः पुत्रा आत्मजा आसन् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तानिर्दिशति—काश्य इति। काश्यः कुशो गृत्स्नमद इति तत्र गृत्स्नमदात् शुनकः समभवत् यस्माच्छुनकात् शौनको जातः स च बह्वृचश्रेष्ठः मुनिः ॥ ३ ॥

काश्यस्येति। काश्यस्य तु पुत्रः काशिराजः ततो राज्ञः काशीराजात् दीर्घतपा जातः दीर्घतपसस्तु धन्वन्तरिः सचायुर्वेदस्य प्रवर्तकः ॥ ४ ॥

यज्ञभुक् यज्ञभागभुक् वासुदेवस्य भगवतोंऽशभूतः स्मृतमात्र एवार्तिं रोगं नाशयतीति तथाभूतः, अयं धन्वन्तरिः समुद्रमथनजातात् धन्वन्तरेरन्यो भगवदंशावतारभूत एव तत्पुत्रो धन्वन्तरिपुत्रः केतुमान् ततो केतुमतो भीमरथो जज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मात्केतुमतः द्युमान् जज्ञे इत्यनुषङ्गः स च दिवोदासाद्यपरनामधेयः ततो दिवोदासादिशब्दवाच्यादलर्कादयो जज्ञिरे तत्रालर्के विशिनष्टि-षष्टिरिति। षष्ट् सहस्राधिकषष्टिसहस्रवर्षाणि अलर्क एव युवा सन् मेदिनीं बुभुजे अनुबभूव अलर्कादन्यस्तु न बुभुजे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इहोपभोगो भुजेरर्थः न तु पालनं तत्र "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदनिषेधप्रसङ्गात् ॥ ७ ॥

अलर्कात्सन्ततिः तस्मात्सन्ततेः सुकेतः अथ सुकेतात् सुकेतनः सुनीतोऽथ सुदर्शन इति पाठान्तरं तस्माद्धर्मकेतुस्तस्माच्च सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

श्रुतायोः सन्ततिं विस्तृत्य पुरूरवसः पुत्रस्य प्रथमस्यायोर्वंशं वर्णयति बादरायणिः-य इति। नहुषान्वयस्यैव राज्यार्हत्वात् क्षत्रवृद्धान्वयस्य तदनर्हत्वात् सूचीकटाहन्यायमनुसन्दधानः क्षत्रवृद्धादान्वयं वक्ति क्षत्रवृद्धान्वयमिति ॥ १—६ ॥

अलर्कादपरो राजा युवा तथा न बुभुजे ॥ ७-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

(अस्मिन्नध्याये न विद्यते ॥)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

आयोरैलसुतस्यात्र प्रोक्ताः सप्तदशे सुताः।
क्षत्रवृद्धादयः ख्याता अलर्काद्या यदन्वये ॥
॥ १ ॥

क्षत्रवृधः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २—५ ॥

प्रतर्दनादिशब्दवाच्यात् द्युमतः सकाशादलर्कादयः ॥ ६—७॥

सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पैलपुत्रस्यायोर्वंशमाह—य इति सप्तदशेन। वीर्यवानिति सर्वेषां विशेषणम् ॥ १ ॥

क्षत्रवृधः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २ ॥

शुनकशौनकौ भार्गवौ अस्मिन् वंशे अवतीर्णाविति ज्ञेयम् अत एव वैष्णवे गृत्समदस्य शौनकश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्त्तयिताभूदित्युक्तम् ॥ ३ ॥

कथम्भूतः राष्ट्रः दीर्घतमः पिता दीर्घतमा राष्ट्रस्य पुत्र इत्यर्थः सामुद्रश्चन्द्रवंशे धन्वन्तरिरवतीर्णो इति ज्ञेयं-तथाह भगवान् पराशरः भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतावस्मै वरो दत्तः काशिराजगोत्रेऽवतीर्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्वेदं करिष्यसीति—अस्यार्थः अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धेर्जन्मनि नारायणेन वरो दत्तः त्वं काशिराजगोत्रेऽवतीर्णः रोगस्तद्वेत्तुश्चारोग्यं तेषां लक्षणामीत्यष्टाङ्गमायुर्वेदं करिष्यतीति ॥ ४ ॥

तत्पुत्रः धन्वन्तरिपुत्रः केतुमान् अस्य केतुमतः भीमरथः सुतो जज्ञे ततो भीमरथात् ॥ ५ ॥

दिवोदासः तस्माद्दिवोदासात् द्युमान् प्रतर्दनाद्यनेकनामधेयः ततो द्युमतः अलर्कादयो जाताः ॥ ६—७ ॥

अलर्कात्सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

भाषा टीका।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–पुरूरवा के पुत्र जो आयु हुए उन के नहुष, क्षत्रवृद्ध, रजी, और वीर्यवान् रंभ तथा अनेना ये पुत्र हुए, हे राजेन्द्र! अब तुम क्षत्रवृद्ध का वंश सुनो, क्षत्रवृद्ध के सुत सुहोत्र हुए तिनके तीन पुत्र हुए ॥ १—२ ॥

काश्य, कुश, और गृत्समद, गृत्समद के पुत्र शुनक हुए, तिनके बह्वृच प्रवर मुनि शौनक हुए ॥ ३ ॥

काश्य के पुत्र काशि हुए। तिनके पुत्र राष्ट्र हुए, तिनके दीर्घतमा हुए, दीर्घतमा के पुत्र आयुर्वेद के प्रवर्त्तक धन्वन्तरि हुए, ॥ ४ ॥

वे धन्वन्तरि, यज्ञभोक्ता वासुदेव के अंश और स्मरण मात्र से आर्त्ति (पीडा) के नाश करने वाले हुए, तिनके पुत्र केतुमान् हुए, तिनसे भीमरथ हुए ॥ ५ ॥

तिन भीमरथ से दिवोदास और प्रतर्दन इन नामों से भी ख्यात होने वाले द्युमान् हुए, तथा वे राजा सत्यजित, वत्स, ऋत ध्वज, और कुवलयाश्व, इन नामों से भी विख्यात हुए, इनके अलर्कादिक पुत्र हुए ॥ ६ ॥

हे राजन्! साठ हजार और साठ सौ वर्ष तक अलर्क से और किसी दूसरे युवा राजा ने पृथिवी का राज्य नहीं किया ॥७॥

अलर्क से संतति हुए, तिनसे सुनीथ तिनसे सुकेतन तिन के पुत्र धर्मकेतु भये, तिनसे सत्यकेतु उत्पन्न होते भये ॥ ८ ॥

धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्सुकुमारः क्षितीश्वरः ।
वीतिहोत्रस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृपः ॥ ९ ॥
इतीमे काशयो भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः ।
रम्भस्य रभसः पुत्रो गम्भीरश्चाक्रियस्ततः ॥ १० ॥
तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः ।
शुद्धस्ततः शुचिस्तस्माच्चिककुद्धर्मसारथिः ॥ ११ ॥
ततः शान्तरयो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् ।
रजेः पञ्चशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसाम् ॥ १२ ॥
देवैरभ्यर्थितो दैत्यान् हत्वेन्द्रायाददाद्दिवम् ।
इन्द्रस्तस्मै पुनर्दत्त्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ॥ १३ ॥
आत्मानमर्पयामास प्रह्लादाद्यरिशङ्कितः ।
पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः ॥ १४ ॥
त्रिविष्टपं महेन्द्राय यज्ञभागान् समाददुः ।
गुरुणा हूयमानेऽग्नौ बलभित्तनयान्रजेः ॥ १५ ॥
अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः ।
कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्सञ्जयस्तत्सुतो जयः ॥ १६ ॥
ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः ।
सहदेवस्ततो हीनो जयसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥
सङ्कृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः ।
क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च नाहुषात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे आयुवंशवर्णनं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सत्यकेतोर्धृष्टकेतुस्तस्मात्सुकुमारस्तस्माद्वीतिहोत्रस्तस्य भर्गः अतो भर्गाद्भार्गभूमिः ॥ ९ ॥

काशयः काशेर्वंश्याः काशेः प्रपितामहस्य क्षत्रवृद्धस्यान्वयमयन्ते यान्तीति तथा ॥ १० ॥

ततोऽनेनसः शुद्धो जज्ञे ॥ ११ ॥

कृतकृत्यः स यत आत्मवान् ज्ञानी अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानित्यर्थः ॥ १२–१४ ॥

तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा बृहस्पतिनाऽभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति ॥ १५ ॥

सिंहावलोकनेनाऽऽह–क्षात्रवृद्धात्क्षत्रवृद्धपौत्रात्कुशात्प्रतिः प्रतेः सञ्जयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यकेतोः धृष्टकेतुः तस्मात्सुकुमाराख्यः सुतः क्षितीश्वरो जज्ञे सुकुमाराद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः ततो भर्गात् भार्गभूमिरभूत् ॥ ९ ॥

हे नृप ! इतीत्थमिमे उक्ताः काशयः काश्यस्य वंशजाः नृपाः क्षत्रवृद्धस्य काश्यप्रपितामहस्यान्वयम् अयन्ते यान्तीति तथा एवं क्षत्रवृद्धान्वय उक्तः अथ रम्भस्यान्वयमाह—रम्भस्य पुत्रो रभसः गम्भीरश्च ततो रभसात् क्रतुः ॥ १० ॥

तस्य क्रतोः क्षेत्रे कलत्रे ब्रह्म ब्राह्मणकुलं जज्ञे अथ ऽनेनसः आयोः पुत्रस्य कनीयसो वंशं शृणु ततोऽनेनसः शुद्धः ततः शुद्धात् शुचिः तस्मात् त्रिककुप् स एव धर्मसारथ्यपरनामधेयः ॥ ११ ॥

ततस्त्रिककुपः शान्तरयो जज्ञे स च कृतमनुष्ठितं कृत्यं मुक्तिसाधनं येन तथाभूतः आत्मवान् ज्ञानयोगनिष्ठश्च अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानिति भावः । अथ रजेरायुःपुत्रस्य वंशमाह—रजेरिति । रजेः पुत्राः पञ्चशतसंख्याका अनवधिकतेजसः संबभूवुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

रजेश्चरित्रमाह—देवैरभ्यर्थितो रजिर्दैत्यान् हत्वा दिवं त्रिविष्टपं दैत्यैरपहृतमिन्द्राय ददौ इन्द्रस्तु पुनः प्रह्लादादतीव शङ्कितो दिवं तस्मै रजये दत्वा रजेश्चरणौ गृहीत्वा आत्मानमर्पयामास स्वरक्षाभरं तस्मिन्निहितवानित्यर्थः । तत्पुत्रचरितमाह—पितरीति । अथ पितरि रजावुपरते मृते सति तस्य पुत्राः पञ्चशतं याचमाना ऐन्द्राय त्रिविष्टपं न ददुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

किञ्च यज्ञभागान् समाददुः स्वीकृतवन्तः अथ गुरुणा बृहस्पतिना अभिचारविधिना तेषां मतिभ्रंशायाऽग्नौ हूयमाने सति मार्गाद्विन्द्राधिपत्यानुकूलबुद्धिरूपाद्भ्रंशितान् रजेः पुत्रान् सर्वान् बलभिदिन्द्रो ऽवधीत् जघान कञ्चिदेकोपि नावशेषितः पूर्वं क्षत्रवृद्धपौत्राणां काश्यकुशगृत्समदानां मध्ये काश्यगृत्समदयोर्वंशावुक्तौ, गृत्समदादभूदित्यादिना । ततः कुशस्य वंशमाह—कुशादित्यादिना यावत्समाप्ति । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्ध पौत्रात् कुशात्प्रतीतिर्जज्ञे तत्सुतः प्रीतिसुतः सञ्जयः ततः सञ्जयाञ्जयो जज्ञे ॥ १५ ॥ १६ ॥

ततो जयात्कृतः हे नृप ! कृतस्य हर्यश्वकः पुत्रो जज्ञे ततो हर्यश्वकात् सहदेवस्ततो भीमस्ततो भीमसुतो जयसेन स्तस्य तनयः संकृतिस्त्वं च क्षत्रधर्मा महाशूरः महारथश्च क्षत्र वृद्धान्वयं निगमयन् नहुषान्वयं वक्तुं तच्छुश्रूषाय राजानमादिशति क्षत्रवृद्धान्वये जाता इति शेषः इमे उक्ता भूपालाः अथ नहुषान्नहुषवंशजान् शृणु ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतीमे काश्यजाः काश्यस्य संतानजा भूपाः ॥ १०-१५ ॥

पुनरपि क्षत्रवृद्धात्प्रतिक्षत्रोऽभूत् ॥ १६-१८ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
(विजयध्वजतीर्थमतेन चतुर्दशः)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुकुमाराद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् ॥ ९ ॥

काश्यः काश्यवंश्याः क्षत्रवृद्धस्यान्वयम् अनु अयन्ते प्राप्नुवन्तीति ते तथा ॥ १०—१३ ॥

प्रह्लादाद्यरीत्यतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः पितरि रजौ कालेन उपरते मृते सति पुत्रा रजिसुताः ॥ १४ ॥

अदत्तमपेतृकं त्रिविष्टपमिति न्यायेन न ददुः अभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति बलभिदिन्द्रः रजेस्तनयानवधीत् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात् प्रतिः ॥ १५—१८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
नवमेऽसौ सप्तदशः ऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यकेतोः धृष्टकेतुः सुतः तस्मात्सुकुमारः अस्य सुकुमारस्य वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् भार्गभूमिः ॥ ९ ॥

इतीमे पूर्वोक्ताः काश्यः क्षत्रवृद्धपौत्रस्य काश्यवंश्याः अतः क्षत्रवृद्धस्यान्वयम् अयन्ते यान्तीति तथा ॥ १०—११ ॥

स च शान्तरयः कृतकृत्यः यत आत्मवान् आत्मा परमात्मा विद्यते उपास्यतया यस्य स तथा ॥ १२—१४ ॥

गुरुणा बृहस्पतिना तेषां मतिभ्रंशायाभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति मार्गात्स्वधर्मात् भ्रंशितान् बलभिदिन्द्रः अवधीत्, सिंहावलोकनन्यायेनाह । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात्प्रतिः प्रतेः सञ्जयस्तस्य सुतो जयः ॥ १५—१८ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

तिनसे धृष्टकेतु हुए तिन के पुत्र कुमार क्षितीश्वर हुए, तिन से वीति होत्र तिनके भर्ग तिनके पुत्र भार्गभूमि राजा हुए ॥ ९ ॥

यहां तक ये काशि के वंश के भूप हुए और ये सब पुरूरवा के पुत्र जो क्षत्रवृद्ध हुए हैं तिनके वंश वाले हैं ॥ पुरूरवा के चतुर्थ पुत्र जो रंभ हुए, तिनके रभस पुत्र हुए, तिनके गंभीर हुए, तिनके अक्रिय हुए ॥ १० ॥

भाषा टीका।

उन अक्रिय के क्षेत्र (भार्या) में ब्रह्म उत्पन्न हुआ ॥ अब तुम अनेन के वंश का श्रवण करो । अनेन के पुत्र शुद्ध हुए, तिनसे शुचि हुए, तिनसे त्रिककुद् धर्मसारथि हुए ॥ ११ ॥

तिन से शांतरय हुए, तिनसे कृतकृत्य हुए वो बड़े जित मनस्क हुए रजी के अमित पराक्रम वाले पांच सौ पुत्र हुए ॥ १२ ॥

वो रजी ऐसे प्रतापी हुए, कि—जो देवताओं की प्रार्थना करने से दैत्यों को मारकर इन्द्र को स्वर्ग देते हुए इन्द्रने फिर भी रजी महाराज के चरण गह कर फिर स्वर्ग उनहीं को समर्पण किया ॥ १३ ॥

और अपने आत्मा को इन्द्र ने राजा के ही अर्पण कर दिया, क्योंकि ? इन्द्र प्रह्लादादिक शत्रुओं से सशंकित रहते रहे पिता के देहान्त होने पर रजी के पुत्र लोगों ने इन्द्र के याचना करने पर भी इन्द्र को स्वर्ग नहीं दिया ॥ १४ ॥

और यज्ञभाग भी महेन्द्र को न देवैं आपही सब खोजावैं, तब बृहस्पतिजी के अग्नि के हवन करने पर इन्द्र ने रजी के पुत्रों को आभचार से मार डाला ॥ १५ ॥

क्योंकि—वे पुत्र अपने मार्ग से भ्रष्ट होगये अतएव उनमें से कोई भी अवशिष्ट नहीं रहा, क्षत्रवृद्ध के वंश में होने वाले कुश से प्रति हुए, उनके पुत्र संजय हुए, तिनके सुत जय हुए ॥ १६ ॥

तिन से कृत हुए, कृत के भी पुत्र राजा हर्यवन हुए, तिनसे सहदेव, तिन से हीन तिनके सुत जयसेन हुए ॥ १७ ॥

जयसेनके संकृति पुत्र, हुए, तिनके जयहुये वे क्षत्रधर्मा महारथी होते हुए, ये सब क्षत्र वृद्ध के वंश के भूपाल हुए, अब नहुप से जो वंश हुआ उसको श्रवण करो ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में सप्तदशमध्याये की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-भाषा टीका समाप्ता ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच।

यतिर्ययातिः संयातिरायतिर्वियतिः कृतिः।
षडिमे नहुषस्यासन्निन्द्रियाणीव देहिनः ॥ १ ॥
राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित्।
यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुद्ध्यते ॥ २ ॥
पितरि भ्रंशिते स्थानादिन्द्राण्या धर्षणाद्द्विजैः।
प्रापितेऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ॥ ३ ॥
चतसृष्वादिशद्दिक्षु भ्रातॄन्भ्राता यवीयसः।
कृतदारो जुगोपोर्वीं काव्यस्य वृषपर्वणः ॥ ४ ॥

राजोवाच।

ब्रह्मर्षिर्भगवान् काव्यः क्षत्रबन्धुश्च नाहुषः।
राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलोमकः ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच।

एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका।
सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ॥ ६ ॥
देवयान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसङ्कुले।
व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ॥ ७ ॥
ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः।
तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्रुः सिञ्चतीर्मिथः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अष्टादशे ययातेस्तु नाहुषस्य कथोच्यते।
यस्य पञ्चसु पुत्रेषु कनीयानग्रहीज्जराम् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

तस्य राज्यस्य परिणाममनर्थावहत्वं वेत्तीति तथा तत्र हेतुः यत्रेति ॥ २ ॥

स्थानात्स्वर्गात् द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥

यवीयसो भ्रातॄनादिशत् काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतदारः सन् ॥ ४ ॥ ५ ॥

नात्र प्रतिलोमतादोष ईश्वरघटनादिति दर्शयन्कथामाह—एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वच इत्यन्तेन। गुरोः शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या च व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६ ॥

कलगीता अलयो येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिंस्तस्मिन्पुरोद्याने अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥

सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतिरिति । देहिनः इन्द्रियाणीव नहुषस्य यतिप्रभृतयः षट् आत्मजा आसन् ॥ १ ॥

राज्यमिति । तत्र यतिर्ज्येष्ठः पित्रा नहुषेण दत्तमपि राज्यं नैच्छत, कथम्भूतः ? तत्परिणामवित् राज्यस्य दुःखोदर्कत्वं जानन्नित्यर्थः । तत्र हेतुमाह, यत्र राज्ये प्रविष्टः अधिकुर्वन् पुमान् आत्मानं नावबुध्यते ॥ २ ॥

पितरीति । इन्द्राण्या प्राप्तेन्द्राधिपत्येन नहुषेण मां भजस्वेत्युक्तया शच्या विज्ञापितैर्द्विजैर्नहुषेण स्ववाहनं वोढुं विष्टिगृहीतैर्वाहनस्थेन तेन पादाङ्गुष्ठेन ताडनपूर्वकं सर्पत सर्पतेत्युक्तैरगस्त्यादिभिः कृतिभिः धर्षणात् सर्पो भवेत्येवमुक्तिपूर्वकं वाहनयातरूपाद्धर्षणात् पितरि नहुषे स्थानात् त्रिविष्टपात् भ्रंशिते अजगरत्वं च प्रापिते सति ययातिर्नृपः अधिकृतराज्यो बभूव ॥३॥

चतसृष्विति । स च कनिष्ठान् चतुरो भ्रातॄन् संयातिप्रभृतीन् चतसृषु दिक्षु आदिशत्,पालनार्थमिति शेषः । स्वयन्तु काव्यस्य वृषपर्वणो दानवस्य च कन्याभ्यामिति शेषः । कृतदारस्सन् पृथ्वीं जुगोप ॥ ४ ॥

काव्यस्य कृतदार इत्युक्त्या लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति राजा—ब्रह्मर्षिरिति । भगवान् काव्यो ब्रह्मर्षिः नाहुषो ययातिस्तु क्षत्रबन्धुः क्षत्रियावरः अतस्तयोः राजन्यविप्रयोः कस्माद्धेतोः प्रातिलोमिको विवाहः कृतः ? श्वशुरजामातृभावरूपः सम्बन्धः आसीदिति प्रश्नः ॥ ५ ॥

न प्रतिलोमतादोषः ईश्वरघटनादिति दर्शयन् कथामाह—एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वच इत्यन्तेन । दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः कन्यका शर्मिष्ठा नाम भामिनी अबला कदाचित् सखीनां सहस्रेण गुरोः काव्यस्य पुत्र्या देवयान्या च संयुक्ता सती ॥ ६ ॥

पुष्पितैः द्रुमैः सङ्कुले कलमव्यक्तमधुरं गीतं येषां ते अलयो भृङ्गा येषु तानि नवानि पुलिनानि यस्मिन् तस्मिन् पुरोद्याने व्यचरत् ॥ ७ ॥

ता इति । ताः शर्मिष्ठाप्रभृतयः कमललोचनाः कन्याः जलाशयमासाद्य तत्तीरे दुकूलानि निधाय तस्मिन्मिथः सिञ्चतीः सिञ्चत्यः विजह्रुः विहारं चक्रुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ नहुषस्य सन्ततिमनुक्रामति—यतिरित्यादिना ॥ १ ॥

तस्य राज्यस्य परिणामवित्फलपरिपाकपटुतां जानातीति अत्र राज्ये ॥२ ॥

इन्द्राण्या धर्षणात् शच्याः संस्पर्शनिमित्तात् पितरि नहुषे स्वर्गस्थानात् द्विजैः भ्रंशिते त्याजितेऽजगरत्वं महासर्पत्वं प्रापिते सति ॥ ३ ॥

यवीयसः कनिष्ठान् संयातिपूर्वान् काव्यस्य शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या वृषपर्वणो दैत्यस्य पुत्र्या शर्मिष्ठया कृतदारः ॥ ४ ॥

प्रातिलोम्येन विवाहः कथं घटत इति पृच्छति—ब्रह्मर्षिरिति ॥ ५ ॥

दैववशादिदं पाणिग्रहणं प्राप्तं न तु मत्कुषवादिति प्रकाशयितुमाख्यायिकां कथयति—एकदेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

सिञ्चतीः अन्योन्यजलप्रक्षेपं कुर्वन्त्यः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टादशे देवयानीशर्मिष्ठाकलहादिषु ।
कथा यत्र जरां पूरुर्ययातेरग्रहीत् पितुः ॥
॥ १—२ ॥

स्थानात् स्वर्गात् द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥

काव्यस्य शुक्रस्य कन्या वृषपर्वणश्च कन्यया कृतदारः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणकन्याग्रहणश्रवणात् ययातिः क्षत्रबन्धुपदेन निर्दिष्टो राज्ञा अज्ञातचरत्वेनैवेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः कलगीता अलयो येषु तथाविधानि नलिनीपुलिनानि यस्मिंस्तत्र ॥ ६—७ ॥

सिञ्चतीः सिञ्चत्यः ॥ ८—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नहुषतत्पुत्रान्तरवृत्तान्तकथनपूर्वकं नहुषपुत्रस्य ययातेश्चरितमाह—यतिरित्यध्यायद्वयेन ॥ १—२ ॥

इन्द्राण्या मां भजेति वादिनं नहुषं प्रति क्रुद्धया ऋषियानेन मम समीपे आगच्छेति प्रोक्तेन नहुषेण शिबिकायां योजितैर्द्विजैरगस्त्यादिभिः सर्प सर्पेति शीघ्रगमनाय प्रेरितैः धर्षणात् सर्पो भवेति शापात् हेतोः स्थानाद्देवलोकात् भ्रंशिते सति ॥ ३ ॥

काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणो दैत्यदानवेन्द्रस्य कन्यां कृतदारः सन् पृथिवीं जुगोप ॥ ४ ॥

नाहुषो ययातिः राजन्यः काव्यो ब्रह्मर्षिः तत्कन्या विप्रा तयोः राजन्यविप्रयोः क्षत्रियविप्रकन्ययोर्वरवध्वोः प्रतिलोमकः विवाहः कस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ ५ ॥

गुरुपुत्र्या शुक्रकन्यया सह व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६ ॥

कलगीताः मधुरस्वनाः अलयो येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन् अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥

मिथोऽन्योन्यं सिञ्चतीः सिञ्चत्यो विजह्रुः ॥ ८—९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीवैदर्भीपतिर्जयति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—यति, ययाति, संयाति, आयति, वियति, और कृति, ये छै पुत्र नहुष के हुए, जैसे देहियों के शरीरों में छै इन्द्रियें हैं ॥ १ ॥

तिनमें से यति ने पिता के दिये हुए राज्य की इच्छा नहीं

वीक्ष्य व्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् ।
सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥ ९ ॥
शर्मिष्ठाऽजानती वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् ।
स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥ १० ॥
अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म ह्यसाम्प्रतम् ।
अस्मद्धार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥
यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः परस्य ये ।
धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पन्थाश्च दर्शितः ॥ १२ ॥
यान्वन्दन्त्युपतिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः ।
भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥ १३ ॥
वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पिताऽसुरः ।
अस्मद्धार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥ १४ ॥
एवं शपन्तीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ।
रुषा श्वसन्त्युरङ्गीव धर्षिता दष्टदच्छदा ॥ १५ ॥
आत्मवृत्तमविज्ञाय कत्थसे बहु भिक्षुकि ! ।
किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्बलिभुजो यथा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

करी, क्योंकि ? वह राज्य के परिणाम को जानता रहा, कि जिस राज्य में प्रविष्ट हुआ पुरुष फिर आत्मा को नहीं जान सक्ता है ॥ २ ॥

पिताको इन्द्राणी ने ब्राह्मणों की धर्षणा द्वारा जब स्थान से भ्रष्ट करा दिया और पिता (नहुष) को जब अजगरपना प्राप्त हुआ तब ययाति राजा हुए ॥ ३ ॥

तब अपने छोटे चारों भ्राताओं को चारों दिशाओं के रक्षा पर आज्ञा देकर शुक्राचार्य और वृषपर्वा की पुत्रियों के साथ विवाह कर पृथिवी का पालन करते हुए ॥ ४ ॥

राजोवाच ॥

राजा बोले, कि—भगवान् शुक्राचार्य ब्राह्मण रहे और ययाति क्षत्रिय रहे, राजन्य और ब्राह्मण का प्रतिलोम विवाह कैसे हुआ ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—एक समय वृषपर्वा दानवेन्द्र की कन्या शर्मिष्ठा बडी कांतिवाली, एक हजार सखियों के साथ तथा अपने गुरुकी पुत्री देवयानी को साथ में लेकर पुष्पित द्रुमों से व्याप्त भ्रमरों से झंकारित पुर के उद्यान बगीचे में पुष्करिणी (तलाई) के तट में विचरती रही ॥ ६—७ ॥

वे कमललोचनी सब कन्या यें जलाशय को प्राप्त होकर तीरऊपर अपने २ वस्त्रों को धरकर परस्पर में सींचती हुई जल में विहार करने लगीं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्या वासः समव्ययत्पर्यधात् ॥ १० ॥
असांप्रतमन्याय्यम् ॥ ११ ॥

अन्यायमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यनक्ति—यैरिति त्रिभिः । ये ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मुखं मुखादुत्पन्नत्वेन तृप्तिद्वारत्वेन श्रेष्ठा इत्यर्थः । ज्योतिर्ब्रह्मपन्थाः वेदमार्गः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तदेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत्पूज्यं तत्रापि भृगवः अस्याश्च पिता नः शिष्यः एवं सत्यप्यस्माभिर्धार्यं वास इयमसती धृतवती ॥ १४—२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वीक्ष्येति । तदा ताः स्त्रियः देव्योमया सह वृषे स्थितं व्रजन्तं गिरिशं रुद्रमवलोक्य व्रीडिताः आशु उत्तीर्य तीरमारुह्य वासांसि पर्यधुः धृतवत्यः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

शर्मिष्ठेति । तदा शर्मिष्ठा अजानती गुरुपुत्र्याः देवयान्याः वासः पर्य्यधात् ततो देवयानी शर्मिष्ठया परिधृतं वासः स्वकीयं मत्वा प्रकुपिता सतीदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १० ॥

तदेवाह-अहो इत्यादिना क्षिपन्तीमित्यतः प्राक्तनेन। अहो अस्या दास्या, असांप्रतमयुक्तं कर्म निरीक्ष्यतां, किं तत् ? यदस्मद्धार्यं वासो धृतवतीत्येतत्. असांप्रतत्वं स्फुटीकर्तुन्दृष्टान्तमाह- शुनी यथा अध्वरे यज्ञे हविर्ग्रहीतुमनर्हा तद्वदस्मद्धार्यं वस्त्रमियं परिधातुमनर्हेत्यर्थः ॥ ११ ॥

असांप्रतत्वमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यनक्ति-यैरिति। यैर्ब्राह्मणैः भृग्वादिभिस्तपसा परमपुरुषस्य मुखं मुखस्थानीयमिदं ब्राह्मणकुलं सृष्टं यैश्चेदं परं ज्योतिः स्वरूपं परं ब्रह्म धार्य्यते उपास्यते यैश्च शिवः क्षेमकरः पन्थाः वैदिकमार्गश्च प्रदर्शितः॥१२॥

यानीति । यान् ब्राह्मणान् सुरेश्वरा लोकनाथाः किमुत परमपावनः श्रीनिवासो विश्वात्मा भगवानपि प्रणमन्ति उपतिष्ठन्ते प्रत्युद्गच्छन्ति ॥ १३ ॥

तत्रेति । तत्रापि उत्कर्षैः श्रेष्ठेषु तेषु ब्राह्मणेष्वपि वयं भृगवः भृगुवंशजाः अस्याः शर्मिष्ठायाः पिता असुरो वृषपर्वा नोऽस्माकं शिष्यश्च एवं स्थिते इयमसती अनर्हा अस्मद्धार्यं वस्त्रं धृतवती यथा अनर्हः शूद्रो वेदं तद्वत् ॥ १४ ॥

एवमिति । एवम् इत्थं क्षिपन्तीं तिरस्कुर्वन्तीं गुरुपुत्रीं देवयानीं शर्मिष्ठोवाच, कथंभूता ? धर्षिता निष्ठुरवाक्यैरिति शेषः । रुषोरगी पन्नगीव श्वसन्ती श्वासं मुञ्चती दष्टो दच्छदो ऽधरोष्ठो यया तथाभूता ॥ १५ ॥

भाषणमेवाह-आत्मवृत्तमिति । हे भिक्षुकि ! त्वमात्मवृत्तमविज्ञाय बहुधा कत्थसे आत्मानं श्लाघसे वृत्तिमेव दर्शयन्त्याह-किमिति ? यथा बलिभुजो वायसाः श्वानो वा तथा त्वमस्माकं गृहाग्र प्रतीक्षसे किम् ? जीवनार्थं न प्रतीक्षितवत्यसि किम् ॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

पर्यधुराच्छादितवन्त्यः ॥ ९ ॥

अजानती शर्मिष्ठा गुरुपुत्र्या वासः स्वीयं मत्वा समव्ययत् सम्वीतवती "व्यय सम्वरणे" इति धातुः तदा प्रकुपिता प्रारब्धकोपा देवयानीदं वाक्यमुवाचेत्यन्वयः ॥ १० ॥

मह्यं मम असाम्प्रतमयुक्तम् ॥ ११ ॥

स्वकुलप्रशंसार्थं ब्राह्मणानां माहात्म्यं कथयति-यैरिदमित्यादिना। इदं विश्वं यैर्ब्राह्मणैस्तपसा सृष्टं ये परमस्य पुंसः मुखं यैरिदं परं ज्योतिर्ब्रह्माख्यं धार्यते यैश्च शिवः पन्था: वेदमार्गो दर्शितः ॥ १२ ॥

ये लोकनाथाः सुरेश्वरास्तेपीदं ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठन्ते अग्निमुखेन हविरादातुं प्रतीक्षन्ते विश्वात्मा भगवानपि ब्राह्मणप्रियस्तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥

वयं तत्र ब्राह्मणेषु भृगवः भृगुकुलजाः अत एव श्रेष्ठा इति शेषः अस्याः पिता वृषपर्वोऽसुरो नोऽस्माकं शिष्यः अस्मत्पितृशिष्यत्वादहमपि तत्पुत्र्या मान्येति यस्मात्तस्मादस्मद्धार्यं वस्त्रमिदं धृतवती यथा वेदग्रहणायोग्यो वृषलो वेदं धारयति तथेति ॥ १४ ॥

धर्षिता अप्रगल्भीकृता तुच्छीकृतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बहु कत्थसे व्यर्थवचनं वदसि भिक्षुकीत्वं स्पष्टमित्याह-किमेति । बलिभुजः श्वानः काको वा ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्याः वासः समव्ययत् पर्य्यधात् ॥ १० ॥

असाम्प्रतमनुचितं ब्राह्मणैर्धार्य्यं हविः शुनीव ॥ ११ ॥

अनौचित्यमेवाह-त्रिभिः। यैरिदं त्वादिभिः ज्योतिर्ब्रह्म ॥ १२-१३ ॥

तदेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत् पूज्यं तत्रापि वयं भृगवः तत्राप्यस्याः पिता नः शिष्यः ॥ १४—१५ ॥

बलिभुजः काकाः ॥ १६—१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

समव्ययत् पर्यधात् ॥ १० ॥

असाम्प्रतमन्यायात् ॥ ११ ॥

इदं जगत् ये परस्य परमेश्वरस्य मुखम् ज्योतिः परं ब्रह्म शिवः पन्थाः कल्याणप्रदो वेदमार्गः ॥ १२—१३ ॥

असती अकल्याणी ॥ १४ --२० ॥

भाषा टीका।

इतने में ही देवी सहित श्रीशिवजी को वृषभ के ऊपर बैठकर जाते हुए देखकर सब कन्यायें लज्जित होकर एका एकी बडी जल्दी उस तटाक से बाहर निकलकर अपने २ वस्त्रों को पहिरती भई ॥ ९ ॥

शर्मिष्ठा ने जल्दी के मारें भूल में अपने जानकर गुरु पुत्री देवयानी के वस्त्र पहिन लिये, बस इतनी बात पर देवयानी बडी कुपित होकर इस प्रकार बोली ॥ १० ॥

देवयानी बोली, कि—अहो ! देखो तौ इस दासी का अयोग्य कर्म, जो कि—हमारे पहिनवे के वस्त्रों को इसने धारण कर लिये, कि—जैसे यज्ञ के हवि को कुतिया खा लेवे ॥ ११ ॥

जिन ब्राह्मणों ने इस जगत् को तप से रचा है, और जो पर ब्रह्म के मुखरूप हैं, और जो वेद को धारण करते हैं और जिनोंने मंगल रूप पंथ दिखाया है ॥ १२ ॥

और जिनको लोकनाथ सुरेश्वर अच्छा कहते हैं और उपस्थान देते हैं और परम पावन श्रीनिकेतन विश्वात्मा भगवान भी जिनको मानते हैं ब्राह्मण वो वस्तु हैं ॥ १३ ॥

तिसमें भी हम भृगुवंशी तहां भी इसका पिता हमारा शिष्य, फिर भी इस शर्मिष्ठा दुष्टनी ने हमारे पहरने के वस्त्र पहिन लिये जैसे शूद्र वेद को धारण कर लेवे ॥ १४ ॥

इस प्रकार आक्रोश (निंदा) करने वाली गुरुपुत्री को मारे

एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वाऽऽचार्यसुतां सतीम् ।
शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वास आदाय मन्युना ॥ १७ ॥
तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां चरन् ।
प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह ॥ १८ ॥
दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥ १९ ॥
तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ।
राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरञ्जय ! ॥ २० ॥
हस्तग्राहोऽपरो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ।
एष ईशकृतो वीर ! सम्बन्धो नौ न पौरुषः ॥ २१ ॥
यदिदं कूपलग्नाया भवतो दर्शनं मम ।
न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ! ।
कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशपं पुरा ॥ २२ ॥
ययातिरनभिप्रेतं दैवोपहृतमात्मनः ।
मनस्तु तद्गतं बुध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ २३ ॥
गते राजनि सा वीरे तत्र स्म रुदती पितुः ।
न्यवेदयत्ततः सर्वमुक्तं शर्मिष्ठया कृतम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

रोष के बडे २ श्वास लेती हुई सर्पिणी के तरह शर्मिष्ठा दांत काटकर बोली ॥ १५ ॥

शर्मिष्ठा बोली, कि—अरी भिक्षुकी ! अपना समाचार नहीं जानकर बहुत क्यों बकती है । क्या तूं हमारे घरों की नित्य प्रतीक्षा नहीं करती है जैसे समय पर बलि भोजन करने वाले कौवे कुत्ते ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निषिद्धोऽयम्प्रतिलोमसम्बन्ध इतिचेत्तत्राह-एष इति ॥ २१ ॥

ब्राह्मणमेव त्वं वृणीहि किमनेनाग्रहेणेति चेत्तत्राह-न ब्राह्मण इति । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा च देवयानी तं पतिं चकमे स च गुरुपुत्री मम पूज्येति न तामुदवहत् ततश्च कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप स च तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां शशाप तदेतदाह यमहमशपं तस्य शापात् ॥ २२ ॥

अशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा तद्गतं तस्यां सकामं स्वस्य मनश्च बुद्ध्वा नह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्या वचः प्रतिजग्राहाऽङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥

शर्मिष्ठासम्बन्धोऽपि दैववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह-गते राजनीति नवभिः । उक्तं भिक्षुकीत्यादि, कृतं कूपे प्रक्षेपादि ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विधैरिति । एवं विधैरन्यैरपि परुषैर्वचोभिराचार्यस्य गुरोः सुतां क्षिप्त्वा उपालभ्य सती शर्मिष्ठा मन्युना वासो वस्त्रमादाय तामाचार्यसुतां कूपे प्राक्षिपत् पातयामास ॥ १७ ॥

तस्यामिति । अथ तस्यां शर्मिष्ठायां स्वगृहं प्रति यातायां गतायां सत्यां ययातिर्मृगयां चरन् यदृच्छया जलार्थी तत्र कूपसमीपं प्राप्तः गतः तत्र तां कन्यां देवयानीं नग्नां ददर्श ॥ १८ ॥

दत्त्वेति । ततो विवाससे नग्नायै तस्यै देवयान्यै स्वकीयमुत्तरीयं वस्त्रं दत्त्वा राजा ययातिः दयापरः पाणिना तस्याः पाणिं गृहीत्वा तां बहिरुद्धृतवान् ॥ १९ ॥

तमिति । तमुद्धृतवन्तं वीरं ययातिम् औशनसी काव्यसुता प्रेमपूर्णया गिरा उवाच, तदेवाह-राजन्निति त्रिभिः । हे राजन् ! परेषां पुराणि जयतीति तथाभूतः मम पाणिः त्वया गृहीतः ॥ २० ॥

अतस्त्वया गृहीताया मम परो हस्तग्राहः अन्यदीयपाणिना

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्पाणिग्रहो माभूत् मामुद्वहस्वेत्यर्थः । ननु, त्वं ब्राह्मणी अहन्तु राजन्यः कथमावयोः प्रातिलोमिको विवाहस्स्यादित्यत्राह—एष इति । हे वीर ! नौ आवयोरेष भर्तृभार्याभावरूपः सम्बन्धः ईश्वरकृत इति न तु पौरुषः मनुष्यकृतः अतोऽत्र न दोष इति भावः ॥ २१ ॥

नन्विमं सम्बन्धं कुर्वन्नीश्वरोऽत्र न दृश्यत इत्यत्राह—यदिति । यत् यस्मात् कूपलग्नाया ममेदमसम्भावितं भवतो दर्शनमभूत् यथेदं दर्शनमीश्वरकारितम् अनुमीयते तथा सम्बन्धश्चेति भावः । किञ्च मम राजन्य एव पतिर्भविता न ब्राह्मण इत्याह—नेति । हे महाबाहो ! मे मम हस्तग्राहः पाणिग्राहको भर्त्तेति यावत् ब्राह्मणो न भविता न भविष्यति, कुतः ? बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतिसुतस्य कचस्य शापात्. कोऽसौ कचः ? तत्राह, यं कचमहं पुरा प्रथममशपं तस्य शापादित्यर्थः । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा देवयानी तं पतिं चकमे स च गुरुपुत्री त्वं मम पूज्या इत्युक्त्वा न तामुपयेमे ततः सा कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति शशाप स च तव पतिर्ब्राह्मणो न भविष्यतीति शशापेति कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ २२ ॥

ततो ययातिरशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुध्वा तद्गतं तस्यामासक्तं मनश्च बुध्वा न ह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्याः वचः प्रतिजग्राह—अङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥

शर्मिष्ठासम्बन्धोऽपि दैववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह—गते राजनीति, नवभिः । वीरे राजनि ययातौ गते सति सा देवयानी तत्र गता रुदती पितुः समीपमेत्येति शेषः । शर्मिष्ठया कृतमुक्तं च तत्सर्वं न्यवेदयत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्तरमुत्तरीयं उज्जहार कूपादिति शेषः ॥ १९ ॥

प्रेमनिर्भरया स्नेहपूर्णया हस्तं गृह्णातीति हस्तग्राहः पाणिग्रहणकर्ता अपरोऽन्यो न स्यात् हस्ताग्राह इति पाठे हस्ते ग्राहो ग्रहणं यस्य स तथा कुम्भकारवदण्प्रत्ययान्तो वा कूपमग्नायाः मम भवतो यदिदं दर्शनम् । एषः सम्बन्धः ईशकृतः श्रीनारायणविहितः न पौरुषः पुरुषाकाररचितो न भवति ॥ २०—२१ ॥

ब्राह्मणपुत्र्यास्तव ब्राह्मण एव भर्त्ता युक्तो न क्षत्रियः प्रातिलोमप्रवेशप्रसङ्गादिति शङ्कां परिहरति—न ब्राह्मण इति । हेमहाभुज ! मे ब्राह्मणो हस्तग्राहो न भविता न भविष्यति. कुत इति तत्राह—कचस्येति । बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतेरपत्यस्य नाम्ना कचस्य शापात् मृतसञ्जीवनीविद्यार्थी कचस्तत्प्रतिग्रहाय बहुतिथं गुरुपरिचर्यां विधाय तत्प्रसादमापाद्य तद्विद्यामादाय गुरोरनुज्ञया गन्तुकामं कचमुपलभ्य सर्वप्रकारेण कचस्य हितमाचरन्त्या मया भो कच ! त्वं मम भर्त्ता भवेत्युक्तो मामुवाच हे देवयानि ! त्वया नैवं वक्तव्यं यच्छ्राताहमिति. तदा कुपिताऽहं तमशपं मत्पितुरवाप्तविद्या न फलत्वितीयमाख्यायिकाऽनेनोच्यते यमशपं पुरेति अहं पुरा यं कचमशपं शप्तवती तस्य शापादिति ॥ २२ ॥

अनन्तरं ययातिना किं कृतमित्यत्राह—ययातिरिति । यदनभिप्रेतं प्रातिलोम्येनोद्वहनं तदेवात्मनः दैवेन श्रीनारायणेन उपहृतमर्पितमात्मनो मनश्च तस्यां गतमनुरक्तं बुद्ध्वा तस्याः देवयान्याः वचः प्रतिगृहीतवानित्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एष ईशकृत इति तद्वाक्यद्वारा श्रीशुकदेवेन सिद्धान्तितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्राशङ्क्ते नन्वीश्वरघटना सर्वत्रैवेति तस्यां सिद्धान्तितायां न कस्यापि पापं स्यात् कचशापश्च नाधर्मनिवारणे कारणे विरोधाभावात् प्रत्युतानर्थबीजस्य तस्य तत्र साहाय्यावगमात् ततो नाऽधर्मो वा कथं जातः ? कथं वा तस्य तत्र प्रवृत्तिरभूत् ? इत्याशंक्य तादृशानामीश्वराश्रयधर्माणामत एव तत्र विशेषावबोधकमित्यभिप्रेत्य, तदेव दर्शयति—ययातिरिति । दैवमीश्वरः तस्यायमभिप्रायः मम ययातेस्तावद्दृष्टफले कर्मणि कर्त्तव्यबुद्धिर्न जायेत तदेकाश्रयस्य ममचेश्वरोपि न तद्घटयेत् मनश्च न तत्र प्रवेशयेदित्यौत्पत्तिकाऽनुभवेन मुहुः निर्णीतवानस्मि तथापि यदेवं तत्तदापतितं तत्तु "न कर्म बन्धनं जन्म वैष्णवानाञ्च विद्यते" इति पाद्मकार्तिकमाहात्म्यवचनवदीश्वरस्यैव स्वैरलीलानुसारिणी कापीयमिच्छा गुणायैव कल्पते तदतिक्रमस्तु दोषाय "जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं नच मे निवृत्तिः । केनापि देवेन हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि" इति गौतमीयवचनवत् मद्विधस्य निश्चितत्वात् ततो नान्येषामिव तत्र तस्य दोष इति भावः ॥ २३-२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्जातिस्त्वमित्युक्ता सा राजन्नौशनसी भवामीति प्रोवाचेति ज्ञेयम् ॥ २०—२१ ॥

यमशपं पुरेति बृहस्पतेः पुत्रः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा च देवयानी तं पतिं चकमे स च गुरुपत्री मम पूज्येति न तामुदवहत् ततश्च कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप स च तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां शशापेति ॥ २२ ॥

ब्राह्मणकन्यापरिणयस्याऽधर्मसाधनत्वादनभिप्रेतं दैवेन परमेश्वरेणैव आत्मने उपहृतमित्यत्र हेतुं तद्गतं स्वमनश्च बुद्ध्वा बाल्यमारभ्य मदीयं मनः क्वचिदपि नाऽधर्मेऽरमत नाऽपि मत्प्रभुस्तच्चरणैकशरणस्य मम मनो ह्यधर्मे रमयेदिति "धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः" इत्यतो नायमधर्मो भविष्यतीति निश्चित्य तस्या वचः प्रतिजग्राह ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईशकृतः कर्मसापेक्षेण परमेश्वरेण कृतः ॥ २१ ॥

मृतसञ्जीवनीं विद्यां शुक्रादानयेति देवैः प्रेषितः कचः

दुर्मना भगवान् काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयन् ।
स्तुवन्वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात् ॥ २५ ॥
वृषपर्वा तमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितम् ।
गुरुं प्रसादयन्मूर्ध्ना पादयोः पतितः पथि ॥ २६ ॥
क्षणार्द्धमन्युर्भगवान् शिष्यं व्याचष्ट भार्गवः ।
कामोऽस्याः क्रियतां राजन्नैनां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ २७ ॥
तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानी मनोगतम् ।
पित्रा दत्ता यतो यास्ये सानुगा यातु मामनु ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुक्रशिष्योभूत्वा तद्गृहे ऽवसत् तदा दानवैः भस्मीकृतः शुक्रभोज्ये निक्षिप्य तदुदरे प्रवेशितः तदा तु कचं विना न जीविष्ये इत्येवं वादिन्या देवयान्या प्रार्थितेन शुक्रेण कन्यावत्सलेन मृतसञ्जीविन्या स्वोदरे पुनः स उत्पादितः तन्निर्गमने स्वनाशभावोऽभावयता स्वजीवनार्थं तस्मै मृतसञ्जीविनी विद्योपदिष्टा तदनन्तरं शत्रुपक्षीयोऽप्यतिधार्मिकत्वाद्गुरुदेहान्निर्गत्य स्वगुरुं मृतं तया विद्ययोत्थापयामास तदा स्वगृहं गन्तुकामं तं पात्रभूतं स्वानुरूपं पतिं चकमे स च शुक्रशिष्यः तदुदरप्रवेशात्पुत्रभूतश्च न तां भार्यात्वेन स्वीकृतवान् तदा चातिक्रुद्धा देवयानी तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप सोऽपि ब्रह्मर्षिसुतो निरपराधः तव ब्राह्मणपतिर्न भवेदिति तां शशाप तदेतदाह "न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ! कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशपं पुरा" इति ॥ २२ ॥

ययातिस्तु लोकविरुद्धत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा आत्मनो मनस्तद्गतं च बुद्ध्वा न ह्यधर्मे मन्मनो विशेदिति तद्वचः प्रतिजग्राह ॥ २३ ॥

उक्तं भिक्षुकीत्यादि, कृतं कूपप्रक्षेपादि ॥ २४—२५ ॥

भाषा टीका

इस प्रकार के बडे कडे वाक्यों से सती आचार्य सुता को शर्मिष्ठा ने फटकार कर वस्त्र छीनकर क्रोध से कूप में गिरादीनी ॥ १७ ॥

और शर्मिष्ठा तो गृह को चली गई, इतने ही में ययाति महाराज शिकार खेलते हुए हरीच्छा से जलके लिये उसी कूप पर आ पहुंचे और उस कूप में देवयानी को देखते हुए ॥ १८ ॥

तब नग्न उस देवयानी को राजा ने अपना उत्तरीय वस्त्र (चादर) देकर दयाकर के हाथ से हाथ पकडकर बाहर निकाल लीनी ॥ १९ ॥

तब शुक्राचारी की पुत्री प्रेमयुक्त वाणी स उस वीर ययाति से बोली, कि–हे राजन् ! हे शत्रुओं के पुरके जीतने वाले ! आपने हमारा पाणिग्रहण किया है ॥ २० ॥

जब आप मेरा पाणिग्रहण करचुके तो अब मेरा फिर दूसरा पाणिग्राहक न होवै,हे वीर ! यह हमारा तुमारा संबंध ईश्वर का जोडा हुआ है किसी पुरुष का किया हुआ नहीं है ॥ २१ ॥

क्योंकि ? जो कूप में गिरी हुई मेरे लिये आपका दर्शन हुआ, और हे महाभुज ! ब्राह्मण मेरा हस्त नहीं ग्रहण करेगा क्योंकि ? बृहस्पति के पुत्र कचने मेरे लिये शाप दिया है जिसको मैंने प्रथम शाप दीनी रही । (यहां ऐसी कथा है कि—बृहस्पति का पुत्र कच, शुक्राचारी के समीप मृत संजीविनी विद्या पढता रहा शुक्राचारी की पुत्री देवयानी ने उसको पति बनाने की इच्छा करी, कचने विचारी कि–यह तो गुरूकी पुत्री मेरी पूज्या है इसीसे उसको न व्याही । परंच देवयानी ने तो क्रोध करके शाप देदिया कि—तेरी विद्या निष्फल होजाय, तब कचने भी शाप दिया कि—तेरे लिये ब्राह्मण पति न मिले,) ॥ २२ ॥

क्षत्रिय होकर ब्राह्मण की कन्या के पाणि ग्रहण को अशास्त्रीय समुझकर राजा का अभिप्राय तो नहीं हुआ पर क्या करें दैव संयोग से यह योग प्राप्त हुआ ऐसा समुझकर और अपने मनको भी उसमें लग्न देखकर उसका वचन राजा ने ठीक मान लिया ॥ (राजा ने विचारा यदि इसका पाणि ग्रहण अधर्म होता तो इसमें हमारा मन नहीं लगता, क्यों कि संदेह स्थान वाली वस्तुओं में सज्जनों की अंतःकरण की वृत्तियें ही प्रमाण हैं) ॥ २३ ॥

राजा तो उसके वचन को अंगीकार कर चले गये, वह देवयानी रोती हुई अपने पिता के समीप सब वृत्तांत निवेदन करती हुई जो कि अपने साथ शर्मिष्ठा ने कहा और करा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कापोतीमुञ्छवृत्तिम् ॥ २५ ॥

प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिता जयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तथाभूतं ज्ञात्वा प्रत्यनीकानां विवक्षितमिति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

यदुं च तुर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुञ्च पूरुञ्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उशना सुतां देवयानीं नाहुषाय नहुषपुत्राय ययातये शर्मिष्ठया सह दत्वा तं राजानमाह-किमाह, कदाचिदपि शर्मिष्ठां तल्पे शयनीयस्थाने माधाः धृतास्माकार्षीः मिथुनीभावं न कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

औशनसीं देवयानीं कार्यमालोच्य रहस्येकान्ते सख्याः पतिं तमेव ययातिमेव ऋतुकाले ययाचे ॥ ३१ ॥

अपत्ये सन्तानार्थे राजपुत्र्या शर्मिष्ठया प्रार्थितो धर्मविद्धर्मज्ञः "न कामन् परिहरेत्तद्व्रतम्" इति श्रुतेः । स्वयमागतां परिहर्तुमशक्यं चेति धर्मं चावेक्ष्य शुक्रवचः स्मरन्नपि काले दिष्टमेव दैवमेवात्र कारणमिति निश्चित्याभ्यपद्यत तामितिशेषः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रत्यनीकं प्रतिकूलं शापमयं विवक्षितं यस्य तादृशम् ॥ २६—३१ ॥

दिष्टमीश्वरेच्छादिष्टं प्रेरितमेवाभ्यपद्यत विचारितवान् ॥ ३२—३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कापोतीमुञ्छवृत्तिम् ॥ २५ ॥

प्रत्यनीकेषु देवेषु विवक्षितम् असुरान् परित्यज्य युष्मानेव जयं प्रापयामीत्यादिकं वक्तुमिष्टं यस्य तथाभूतं तम् आशाय ॥ २६—२७ ॥

तथेति देवयान्याः पादयोः पतित्वा वृषपर्वण्यवस्थिते सति मनोगतमेव प्राह-प्रकटमुवाच सानुगा सखीसहिता शर्मिष्ठा मामनुयात्विति ॥ २८ ॥

ततः शुक्रात् कुपितात् स्वानामसुराणां सङ्कटं वीक्ष्य तथैव ततः प्रसन्नात् अर्थस्य स्वप्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य दासवत् दास इव वृषपर्वा पर्यचरत् ॥ २९ ॥

कर्हिचिदपि तल्पे न मधाः न धेहि न धास्यसीत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

धर्मविदिति अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थ्यमानायास्तस्याः कामपूरणं धर्म एवेति जानन् शुक्रवचश्च शर्मिष्ठासङ्गप्रतिषेधकं स्मरन् दोलायमानचित्तोऽपि दिष्टं दैवप्रापितं सङ्गमेव प्राप ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रत्यनीके जघन्ये काले विवक्षितम् आपद्गणाद्रक्षकमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तथार्थे मन्युर्यस्य सः व्याचष्ट अब्रवीत् ॥ २७ ॥

तथेत्यवसिते तथास्तु इति निश्चिते प्रतिज्ञाते सति देवयानी, मनोगतमाह—पित्रा दत्ता यतो यत्र यास्ये तत्र सानुगा शर्मिष्ठा मामनुयात्विति ॥ २८ ॥

तस्मिन् शुक्रवियोगे स्वानां सङ्कटं वीक्ष्य तस्मिन् शुक्रे सति स्वानामर्थस्य गौरवं च वीक्ष्य स्त्रीसहस्रेण दासवत् पर्यचरत ॥ २९ ॥

हे राजन् ! शर्मिष्ठां तल्पे शय्यायां न मधाः त्वयैवा नोपगन्तव्येत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

काले ऋतुकाले अपत्यार्थे राजपुत्र्याऽर्थितः तस्याः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रवचश्च स्मरन् दिष्टं दैवं चावेक्ष्य अत्र दैवं हेतुरिति विचार्य अभ्यपद्यत तामुपजगाम ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

वृत्तांत सुनकर भगवान् शुक्राचार्य पुरोहितपेन की निन्दाकर कापोती (उंछ) वृत्ति की बड़ाई करते हुए मन में दुःख पाकर पुत्री सहित पुर से चल दिये ॥ २५ ॥

वृषपर्वा ने समझा कि यदि गुरुजी चले जांयगे, तो हमारे शत्रुओं (देवताओं) की जीत कराने का अभिप्राय मन में रखेंगे इस लिये मार्ग ही में जाकर चरणों में गिर पड़ा और चरणों में माथा धरकर गुरुजी को प्रसन्न करने लगा ॥ २६ ॥

तब भृगुवंशी भगवान् शुक्राचारी जी अर्धक्षण कोप करने वाले रहे शीघ्र प्रसन्न होकर शिष्य से बोले, कि-हे राजन् इस हमारी पुत्री को प्रसन्न करलो हम इसको नहीं छोड सके हैं ॥ २७ ॥

वृषपर्वा ने जब इस बात को स्वीकार करी और पूंछी तब देवयानी अपने मन में जो बात रही सो बोली, कि—पिता की दी हुई जहां में जाऊँ तहाँ सखियों सहित शर्मिष्ठा मेरे पीछे (बांदी होकर) जावे ॥ २८ ॥

वृषपर्वा ने शुक्राचारीजी के जाने में अपने लोगों में सङ्कट देखा और उनके रहने में अर्थ का गौरव देखा, तब शर्मिष्ठा हजार सखियों सहित दासी की तरह देवयानी की परिचर्या करने लगी ॥ २९ ॥

तब शुक्राचारीजी नहुष के पुत्र ययाति राजा को शर्मिष्ठा सहित अपनी पुत्री को देकर बोले, कि-हे राजन् ! शर्मिष्ठा को कभी शय्या पर नहीं लेना, अर्थात् उसके साथ कभी गमन नहीं करना ॥ ३० ॥

शुक मुनि बोले, कि-हे राजन् ! किसी समय शर्मिष्ठा ने शुक पुत्री देवयानी को पुत्रवती देखकर अपने ऋतु होनेपर सखी के पति से एकांत में कहकर प्रार्थना करी ॥ ३१ ॥

जब अपत्य (सन्तान) के निमित्त राजपुत्री ने राजा से प्रार्थना करी तब धर्मवित् राजा ययाति शुक्राचारी के वचन को स्मरण कर के भी धर्म देखकर प्रारब्ध से उस शर्मिष्ठा के साथ सङ्गम को प्राप्त हुए ॥ ३२ ॥

गर्भसम्भवमासुर्या भर्तुर्विज्ञाय मानिनी ।
देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्च्छिता ॥ ३४ ॥
प्रियामनुगतः कामी वचोभिरुपमन्त्रयन् ।
न प्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ॥ ३५ ॥
शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामाऽनृतपूरुष ! ।
त्वां जरा विशतां मन्द ! विरूपकरणी नृणाम् ॥ ३६ ॥

ययातिरुवाच ।

अतृप्तोऽस्म्यद्य कामानां ब्रह्मन् ! दुहितरि स्म ते ।
व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा योऽभिधास्यति ॥ ३७ ॥
इति लब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत ।
यदो ! तात ! प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः ॥ ३८ ॥
मातामहकृतां वत्स ! न तृप्तो विषयेष्वहम् ।
वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥ ३९ ॥

यदुरुवाच ।

नोत्सहे जरसा स्थातुमन्तराप्राप्तया तव ।
अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृष्ण्यं नैति पूरुषः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आसुर्याः शर्मिष्ठायाः भर्तुः सकाशात् ॥ ३४ ॥

उपमन्त्रयन्प्रसादयन् ॥ ३५ ॥

विकृतं रूपं करोतीति तथा ॥ ३६ ॥

ते दुहितरि कामैरद्याप्यतृप्तोऽस्मि कामानां भोगैरिति वा शुक्र आह तर्हि योऽभिधास्यत्यमितो धारयिष्यति तस्य वयसा यथाकामं व्यत्यस्यतां यथेच्छं जराव्यत्ययं यातु व्यत्ययं नीयतामिति वा यद्वा व्यत्यस्येति छेदः तां जरां व्यत्यस्य व्यत्यासङ्क्रमय्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति लब्धं व्यवस्थानं जराया व्यवस्थितिर्येन सः ॥३८-४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुमिति । तत्र देवयानी यदुन्तुर्वसुं च द्वौ पुत्रौ व्यजायत सुषुवे वार्षपर्वणी वृषपर्वणो दुहिता शर्मिष्ठा तु द्रुह्युमनुं पूरुं चेति त्रीन् सुतान् व्यजायत ॥ ३३ ॥

गर्भसम्भवमिति । ततो मानिनी देवयानी भर्तुस्सकाशादेव आसुर्याः शर्मिष्ठाया गर्भसम्भवं विज्ञाय क्रोधमूर्च्छिता पितुः काव्यस्य गेहं जगाम ॥ ३४ ॥

प्रियामिति । प्रियां देवयानीमनुगतः कामी ययातिः तां पादसंवाहनादिभिः पादग्रहणादिभिः सांत्ववचनैश्चोपमन्त्रयन् प्रार्थयमानोपि तां प्रसादयितुं न शेके न बभूव ॥ ३५ ॥

शुक्र इति । तदा तं ययातिं कुपितः शुक्र आह—किमिति ? हे स्त्रीकाम ! हे अनृतपूरुष ! पुरुषा कृत्यापन्नानृतरूप, हे मन्द दुर्बुद्धे ! नृणां विरूपं विकृतरूपं करोतीति तथा सा जरा त्वां विशताम् आविशतु इति ॥ ३६ ॥

अतृप्त इति । एवं शप्तो ययातिराह—अतृप्तोऽस्मीति, हे ब्रह्मन् ! ते तव दुहितरि कामानां कामैरहमद्याप्यतृप्तोऽस्मि कामानां भोगैरिति शेषो वा, ततः शुक्र आह । व्यत्यस्यतामिति. योऽभिधास्यति जरामहं ग्रहीष्यामीत्यभिधास्यति तस्मिन् वयसा तस्य वयसा यथाकामं यावत्कामं व्यत्यस्यतां जरेति शेषः । जरां तस्मै दत्वा तद्वयो गृहाणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इतीत्थं लब्धं व्यवस्थानं जराव्यवस्थितिर्येन स ययातिर्ज्येष्ठं पुत्रं यदुमवोचत, किमिति ? हे यदो हे तात ! इमां तव मातामहेन कृतां प्रहितां जरां प्रतीच्छ प्रतिगृहाण निजं त्वदीयं वयो देहि विषयेष्वहं न तृप्तोस्मि अतो भवदीयेन त्वद्दत्तेन वयसाऽहं कतिचिद्वर्षाणि रंस्ये इति ॥ ३८-३९ ॥

यदुराह—नोत्सह इति । तवान्तरावयोर्मध्ये प्राप्तया जरसा जरया

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थातुमहं नोत्सहे, अनुत्साहे हेतुमाह–ग्राम्यं सुखमविदित्वा अननुभूय पुमान् शान्तिं वैराग्यं नोपैति अनुभूतग्राम्यसुखस्त्वमेव शान्तिं नोपैषि अहं त्वनासादितग्राम्यसुखः कथं शान्तिमुपेयामित्यर्थः ॥ ४० ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आह्वयोः शर्मिष्ठायाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

हे स्त्रीकाम ! अनृतपुरुष ! असत्यवादिपुरुषज्ञानी पुरुषो नेति वा त्वां जरा विशत इति लट् लोडर्थे जरा त्वामाविशतामिति शापमदादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ते तव दुहितरि कामानां शब्दादिविषयाणां स्मरणो नातृप्तोऽस्मि अलम्बुद्धिं न प्राप्तोऽस्मि "स्मृतौ वृत्ते निषेधे स्म स्वः स्वर्गपरलोकयोः" इति अत एवमनुग्रहः कर्तव्य इत्याह–व्यत्यस्यंति । यो मह्यं वयोऽभिदास्यति तस्मिन्नेतां जरां व्यत्यस्य संक्रमय्य तद्वयसा यथाकामं भुङ्क्ष्व इति ॥ ३७ ॥

तर्हि तथास्त्विति लब्धव्यवस्थानो ययातिर्ज्येष्ठं पुत्रमुवाच प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३८ ॥

मातामहेन शुक्रेण कृतां रंस्ये सुरतमनुभवामि ॥ ३९ ॥

कुतो नोत्सहे इति तत्राह–अविदित्वेति । अविदित्वा अननुभूय वैतृष्ण्यं वैराग्यम् ॥ ४० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कामानामिति तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी चेति वार्त्तिकात् ॥३७॥

इतीति युग्मकम् ॥ ३८—४२ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यजायत व्यजनयत् ॥ ३३ ॥

भर्त्तुः सकाशाद्गर्भसम्भवमाज्ञायेति पूर्वपूर्वमन्यस्माद्ब्राह्मणादिकादेव जातत्यासीदिति भावः ॥ ३४ ॥

उपमन्त्रयन् सान्त्वयन् ॥ ३५—३६ ॥

कामानामिति "नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्" इतिवत् षष्ठी ते दुहितरीति भङ्ग्या त्वत्शापोऽयं तव दुहितर्य्यपि फलित इति व्यञ्जितं शुक्रोऽपि विमृश्य प्रसीदन्नुवाच यथेष्टं जरा वयसा यौवनेन व्यत्यस्यतां विनिमीयताम्; ननु, जरां गृहीत्वा विनिमयेन यौवनं कः खलु दास्यति ? तत्राह—योऽभिधास्यति वः पुत्राधिकस्त्वयि स्नेहेनाभितो धास्यति जरां धारयिष्यति. यद्वा त्वमेवं विनिमयं सर्वान् ज्ञापय तेषु मध्ये योऽभिधास्यति यौवनं दत्वा जरामेषोऽहं गृह्णामीति वदिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७—३९ ॥

अन्तरा यौवनमध्ये एव कुतः अविदित्वेत्यादि अवमस्याशयः मम विभित्सितभगवद्भक्त्यानुकूलं विषयवैतृष्ण्यमपेक्षितं वर्त्तते तच्च भोगबाहुल्यं विना प्रायो न भवेत् तत्र यद्यपि कालविलम्बे सति त्वं स्त्रीयां जरां गृहीत्वा मद्यौवनं दास्यसीति जानामि तदपि निरन्तरायहरिभजनसोत्कण्ठस्य मम कालविलम्बस्यासह्यत्वात् पितुरपि तवेमामाज्ञां न पालयाम्यत्र यद्भवेत्तद्भवत्विति अत एव यदोश्च धर्मशीलस्येति राज्ञा दशमे वक्ष्यते परमधर्मापेक्षया पितुराज्ञापालनलक्षणाधर्मस्य प्राकृतस्य सनकादिभिरिव तेन त्यागात् यत एव सन्तुष्टस्तद्वंशे भगवान् स्वयमवततार "यदोः प्रियस्यान्ववाये" इति कुन्तीस्तुतिश्च यातूत्तरश्लोके अधर्मज्ञा इति शुकोक्तिः सा तु तुर्वस्वादीन् प्रत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ४०—४२ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यजायत सुषुवे ॥ ३३—३४ ॥

उपमन्त्रयन् प्रसादयन् ॥ ३५—३६ ॥

ययातिराह–हे ब्रह्मन् ! तव दुहितरि कामानां कामैरद्याप्यतृप्तोस्मि शुक्र आह तर्हि योऽभितो धास्यति जरां धारयिष्यति तस्य वयसा तारुण्येन कामं यथेच्छं व्यत्यस्यतां व्यत्ययं नीयतां जरेति शेषः ॥ ३७ ॥

इत्येव लब्धं व्यवस्थानं तारुण्यार्थमालम्बनं येन सः ॥३८-३९॥

अन्तरावयोः मध्ये वैतृष्ण्यं वैराग्यं मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ४०॥

———

भाषा टीका ।

देवयानी, यदु और तुर्वसु इन दो पुत्रों को उत्पन्न करती हुई । और वृषपर्वा की पुत्री शर्मिष्ठा ने द्रुह्यु अनु और पुरु ये तीन पुत्र उत्पन्न किये ॥ ३३ ॥

मानवती देवयानी शर्मिष्ठा के विषै अपने भर्त्तासे गर्भ का सम्भव जानकर बड़े क्रोधसे मूर्च्छित होकर पिता के घर को जाती भई ॥ ३४ ॥

कामी ययाति प्रियाके पीछे गया और बहुत प्रकार की बातों से समुझाई परञ्च पादसंवाहनादि से भी राजा देवयानीको प्रसन्न करने को समर्थ न ही होते हुए ॥ ३५ ॥

शुक्रने इस वृत्तान्तको सुनकर कुपित होकर ययाति को शाप दिया कि—हे स्त्रीकाम ! हे अनृत पुरुष ! अर्थात् झूठ बोलने वाले पुरुष हे मन्द ! तेरे शरीर में जरा अवस्था प्रवेश करो, जो मनुष्यों को विरूप करने वाली है ॥ ३६ ॥

इतना सुनकर ययाति बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! मैं आपकी पुत्री में विषयभोगों से अभी तृप्त नहीं भया हूं । तब शुक्राचार्य बोले, कि जो जरा अवस्था को धारण कर सकै उसकी अवस्था से अपनी अवस्था का भले ही बदला करलेना ॥ ३७ ॥

राजा ययाति इस प्रकार की अवस्था की व्यवस्था को प्राप्त होकर ज्येष्ठ पुत्र यदुसे बोले, कि—हे यदो ! हे तात ! इस जरा अवस्था को तुम लेवो और तुम अपनी निज युवा अवस्था हम को देदो ॥ ३८ ॥

तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत ! ।
प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥
अपृच्छत्तनयं पूरुं वयसोनं गुणाधिकम् ।
न त्वमग्रजवद्वत्स ! मां प्रत्याख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥

पूरुरुवाच ।

को नु लोके मनुष्येन्द्र ! पितुरात्मकृतः पुमान् ।
प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विन्दते परम् ॥ ४३ ॥
उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात्प्रोक्तकारी तु मध्यमः ।
अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तोच्चरितं पितुः ॥ ४४ ॥
इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः ।
सोऽपि तद्वयसा कामान् यथावज्जुजुषे नृप ! ॥ ४५ ॥
सप्तद्वीपपतिः सम्यक्पितृवत्पालयन्प्रजाः ।
यथोपजोषं विषयान् जुजुषेऽव्याहतेन्द्रियः ॥ ४६ ॥
देवयान्यप्यनुदिनं मनोवाग्देहवस्तुभिः ।
प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ॥ ४७ ॥
अयजद्यज्ञपुरुषं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
सर्वदेवमयं देवं सर्ववेदमयं हरिम् ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

हे वत्स! यह हमारी जरा अवस्था तुमारे मातामह (ननाजी) की करी हुई है, और अभी मैं विषयों से तृप्त नहीं भया हूं तुमारी अवस्था से कितने एक वर्षों तक रमण करूंगा ॥ ३९ ॥

यदुरुवाच ॥

यदु बोला, कि—बीच में प्राप्त होने वाली इस तुमारी जरा अवस्था को लेकर बैठने को मैं नहीं चाहता हुं। क्योंकि ? ग्राम्य सुखों के विना अनु भव किये पुरुष तृष्णा के अन्त को नहीं प्राप्त होता है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतो न धर्मज्ञाः अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥

त्वं जरां किं ग्रहीष्यसीत्यपृच्छत् प्रत्याख्यानं मा कृथा इत्याह न त्वमिति ॥ ४२ ॥

आत्मकृतः स्वदेहकर्तुः प्रत्युपकारं कर्तुं को नु क्षमः ॥ ४३ ॥

तथापि पितुर्यच्चिन्तितं कुर्यात्स उत्तमः यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः यस्त्वश्रद्धया कुर्यात्सोऽधमः अकर्ता पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥

यथोपजोषं यथाप्रीति जुजुषे ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इत्थमेव पित्रा ययातिना चोदितः तुर्वसुरनुश्च हे भारत ! यदुवद्रूचतुरिति शेषः । एवं त्रयः पुत्राः अनित्ये देहे नित्यबुद्धिर्येषां तथाभूता अतएवाधर्मज्ञाः प्रत्याचख्युः ॥ ४१ ॥

अपृच्छदिति । ततो ययातिः पुत्रत्रयादपि वयसा ऊनं गुणैरधिकं तनयं पूरुमपृच्छत, किमिति ? हे वत्स ! त्वमग्रजवज्ज्येष्ठवन्मां प्रत्याख्यातुं नार्हसीति. ॥ ४२ ॥

एवमुक्तः पूरुराह, कोन्विति द्वाभ्याम । हे मनुष्येन्द्र ! आत्मकृतः पितृदेहेनोत्पादितः कोनु पुमान् लोके पितुः प्रतिकर्तु प्रत्युपकर्तुं क्षमः प्रभुः, असामर्थ्ये हेतुं वदन् पितरं विशिनष्टि— यो यस्य पितुरनुग्रहात्परमधिकमैहिकमामुष्मिकं च श्रेयो विन्दते लभते ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यपि कोऽप्युत्तमः तथा पितुश्चिन्तितमभिप्रेतं यः कुर्यात्स उत्तमः यथोक्तकारी तु मध्यमः अश्रद्धया यः कुर्यात् सोऽधमः अश्रद्धया ऽप्यकर्ता तु पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

इतीत्थं भाषमाणः पूरुः प्रीतः पितुर्जरां प्रत्यगृह्णात् स्वीयं वयो दत्त्वेति शेषः । ततः सोपि ययातिरपि नृपः तद्वयसा पुत्रदत्तेन वयसा कामान् यथावत् जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥

तदेव प्रपञ्चयति– सप्तद्वीपेति । सप्तद्वीपाधिपतिस्सन् प्रजाः पितृवत्पालयन् यथोपजोषं यथाप्रीति विषयान् जुजुषे, कथम्भूतः? अव्याहतानि दृढानीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः ॥ ४६ ॥

देवयानीति । प्रेयसी देवयानी प्रेयसो भर्तुः रहः एकान्ते परमां प्रीतिमुवाह नितरां प्रीतिविषया बभूवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अयजदिति । तथा ययातिः भूरि दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिः सर्वदेवताशरीरकमाराधकार्तिहरं सर्वयज्ञाराध्यं तत्फलदं तत्-भोक्तारं भगवन्तमयजत् आराधितवान् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्याचख्युः निराकृतवन्तः अनित्ये क्षणभङ्गुरे ॥ ४१ ॥

वयसोनं कनिष्ठं ममाज्ञाम् ॥ ४२ ॥

आत्मकृतः शरीरोत्पादनकर्त्तुः परं लोकम् ॥ ४३ ॥

उच्चरितं गुदनिर्गतं मलम् ॥ ४४ ॥

जुजुषे बुभुजे ॥ ४५ ॥

यथोपजोषं यथासुखम् ॥ ४६ ॥

प्रेयसः भर्तुः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्य प्रसादात् प्रसादेन प्राप्तात् मनुष्यदेहात् परं परमेश्वरमपि विन्दते लभते पुण्डरीकचक्षुस्य प्रसादादेव वा ॥४३—४७॥

अयजदिति सर्वे वेदाः सर्वे देवाश्च स्वस्वकारणे शक्तिरूपेण प्रचुरतया यत्र तमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मकृतः देहोत्पादयितुः परं स्वर्गादिम् ॥ ४३ ॥

तदपि तवाज्ञां पालयन्नप्यहमुत्तमः पुत्रो न किन्तु मध्यम एवेत्याह—उत्तम इति पाठे । उच्चरितं मूत्रमलसदृश इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सप्तद्वीपपतिः भारतवर्षवर्तिनो ये नव द्वीपास्तेषामादिमान्तिमौ द्वीपौ विना ये सप्तसङ्ख्याद्वीपास्तेषां पतिरित्येव व्याख्येयम्,अग्रिमग्रन्थव्याख्यानुरोधात् यथोपजोषं यथाप्रीति ॥ ४६–४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदुस्तु हरिभक्तिद्वारा मुक्तिसाधनं तारुण्यमल्पस्वर्गादि-साधने पित्रर्थनेन नियोजयामास अतः परमधर्मज्ञः ते तु अनित्ये अनात्मनि देहे नित्यबुद्धयः आत्मत्वमतयः पारलौकिकसुखप्रदं पित्राज्ञापालनं परित्यज्य पितरं प्रत्याचख्युरतोऽधर्मज्ञा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदनन्तरं ययातिः त्वं जरां गृहीष्यसीत्यपृच्छत्, हे वत्स ! अग्रजा इव मां प्रत्याख्यातुं त्वं नार्हसीत्युक्तवांश्च ॥ ४२ ॥

आत्मकृतो देहकृतः ॥ ४३ ॥

चिन्तितं पित्रा विचारितं यः कुर्यात्स उत्तमः अकर्त्ता तु पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

स चेत्येवमात्मनो धर्मज्ञतां ख्यापयित्वा प्रमुदितः पितुर्जरां प्रत्यगृह्णात् ॥ ४५ ॥

यथोपजोषं यथाप्रीतिधर्माविरोधेनेत्यर्थः । विषयान् जुजुषे ॥ ४६—४८ ॥

भाषा टीका ।

इसी प्रकार पिताने तुर्वसु, द्रुह्य, और अनु से भी पूंछा, परन्तु हे राजन् ! अनित्य मे नित्यबुद्धि वाले धर्म के नहीं जानने वाले-उन पुत्रों नें पिता को जवाब दे दिया ॥ ४१ ॥

तब राजा ने अवस्था में छोटा और गुणों में बड़ा ऐसे पुरुसे पूंछा । कि हे वत्स ! तुम अपने बडे भ्राताओं के नाईं हमारी आज्ञा के खण्डन करने योग्य नहीं हो ॥ ४२ ॥

पुरु रुवाच ॥

पुरू बोले, कि—हे मनुष्येन्द्र ! इस लोक अपने शरीर के देने वाले पिता के प्रत्युपकार करने को कौन पुरुष समर्थ होसक्ता है, जिस पिता की प्रसन्नता से पर ब्रह्मको पुरुष प्राप्त होता है ॥४३॥

उत्तम पुत्र तो विना कहे पिता के चिन्तमन करके कार्य कर देता, और जो पिता के कहे हुए को करै वह मध्यम है, और बिना श्रद्धा के भी जो करदेवे वह अधम है और जो पिता के कहने पर भी कार्य न करे वह पिताका पुरीष प्राय (मल सदृश) है क्योंकि वह भी तो पिता ही के अंग से उत्पन्न है ॥ ४४ ॥

इस प्रकार वडे प्रमुदित होकर पुरुने पिता की जरा अवस्था को ग्रहण करी, हे नृप ! ययाति ने भी पुत्र पुरुकी अवस्था से यथेष्ट भोग भोगे ॥ ४५ ॥

सप्त द्वीप के पतिय याति महाराज विधि पूर्वक प्रजा पालन करते हुए, अखंडित इन्द्रियों से यथा प्राप्त विषयों का सेवन करते हुए ॥ ४६ ॥

देवयानी भी दिन दिन प्रति मन, वाणी, देह, और वस्तुओं से एकांत में अपने प्रिय की प्रीति वाली होकर सदा प्रीय आचरण करने लगी ॥ ४७ ॥

राजा भी बहु दक्षिणा वाले यज्ञों से सर्व देव मय और सब वेद मय हरि का भजन करते हुए ॥ ४८ ॥

यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः ।
नानेव भाति नाभाति स्वप्नमायामनोरथः ॥ ४९ ॥
तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयम् ।
नारायणमणीयांसं निराशीरयजत्प्रभुम् ॥ ५० ॥
एवं वर्षसहस्राणि मनःषष्ठैर्मनस्सुखम् ।
विदधानोऽपि नातृप्यत्सार्वभौमः कदिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नानेव भाति यावदिन्द्रियप्रवृत्तिः तदुपरमे नाभाति स्वप्नमायाभ्यां सहितो मनोरथ इवेत्यर्थः ॥ ४९—५० ॥

मनःसुखं कामभोगम् कदिन्द्रियैः कुत्सितैः पराङ्मुखैरिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यजनप्रकारमेवाह—यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्नित्यस्य तमित्युत्तरेणान्वयः । यस्मिन्वासुदेवे इदं कृत्स्नं चिदचिदात्मकं जगत् विरचितं सद्व्योम्नि जलदपङ्क्तिरिव नानेव भाति नाभाति च पाल्यते संह्रियते चेत्यर्थः । यस्मिन्निति आधारत्वदोषास्पर्शित्वे विवक्षिते विरचितमित्यस्य येनेति शेषः । अनेन स्रष्टृत्वमुक्तं, नानाभाति इत्यनेन पालनदशायां देवमनुष्यादिनामरूपभेदेन बहुधा प्रतीतिरुक्ता, इव शब्देन वस्तुतः स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैकमेव विश्वरूपेणावस्थितमिति सूच्यते. अनेनैव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमपि लब्धं कारणस्यैव वस्तुनः कार्यात्मनावभासमानत्वात् यस्मिन्नानाभाति इत्यनेन लयाधिकरणत्वोक्त्या च तल्लभ्यते लयाधिकरणस्यैव लीयमानोपादानत्वदर्शनात् यस्मिन् धारके नानाभातीत्यनेनान्तःप्रविश्य धारकत्वेन प्रशासनमेव पालनमिति सूचितम्. प्रपञ्चं विशिनष्टि—स्वप्नमायामनोरथ इति । स्वप्नमायामनोरथतुल्य इत्यर्थः । अत्र स्वप्नदृष्टान्तत्वेनास्थैर्यं मनोरथदृष्टान्तेन मनोऽनुकूलत्वं च दार्ष्टान्तिकेऽभिप्रेतम्. अतएव दृष्टान्तत्रयमन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात् एकेनैव विवक्षितसाधर्म्यलाभात् ॥ ४९ ॥

तमिति । तमेवम्भूतं वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्त पोष्कलवाश्रयं गुहाशयं हृदयकुहरे वसन्तमणीयांसमणोर्जीवादप्यणुं तदन्तःप्रवेशयोग्यतया ततोऽपि सूक्ष्ममितिभावः। नारायणं जीवसमूहानां प्राप्यं प्रापकमाधारं च हृदि विन्यस्य ध्यानेन सन्निहितं कृत्वा इत्यर्थः । निराशीः फलाभिसन्धिरहितः प्रभुर्ययातिरयजत् ॥५०॥

एवमित्थं मनः षष्ठं येषां तैः कुत्सितैरिन्द्रियैर्वर्षसहस्राणि मनःसुखं कामभोगं विदधानः कुर्वन्नपि सार्वभौमो ययातिर्नातृप्यत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वप्नमायामनोरथवदनित्यफलमस्वतन्त्रञ्च ॥ ४९ ॥
निराशीः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोऽभिलाषरहितः ॥ ५० ॥
कदिन्द्रियैः दुष्टेन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इदं जगत् यस्मिन्नेव सर्गावधे विरचितं येनैव सृष्टं स्थितौ नानेव भाति न तु नानैव कारणरूपेणैकत्वात् प्रलये तु तत्रैव कारणरूपेण प्रविष्टत्वात् नाभाति बहिर्न व्यक्तं भवति यथा जगत् तथैव स्वप्नो मायामनोरथश्चेत्यर्थः । सर्वस्यैव तदाश्रयत्वात् तत्र सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवचनं समाहारत्वेनाविवक्षितत्वात् न क्लीबत्वञ्च "ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" (१ । २ । २७ ।) इति वत् ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वासुदेवं सर्वावासम् एवमपि गुहाशयं सर्वज्ञानागोचरं किञ्च नारायणं सर्वजीवप्रवर्त्तकं तथाप्यणीयांसं दुर्ज्ञेयं तथाभूतमपि भक्त्या हृदि विन्यस्य मनस्याविर्भाव्यायजत् प्रभुस्तादृशोपासनया क्रमात् सामर्थ्यं प्राप्तः तादृशत्वे हेतुमाह—निराशीः निष्काम इति। एवमपि झटिति वैराग्योत्पत्तौ प्रतिबन्धकमाह एवमिति ॥ ५०—५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यस्मिन्नधिष्ठाने इदं जगन्नानेव कारणरूपेण तेनैवैक्यान्न तु वस्तुतो नानेत्यर्थः। अत एव प्रलये तत्र प्रविष्टत्वान्नाभाति न बहिर्व्यक्तीभवति स्वप्नमायामनोरथ इत्यस्यैवं दृष्टान्तत्रयं सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवचनम् ॥ ४९ ॥

वासुदेवमिति सर्वत्रैवासौ वसतीत्यतः प्रयासाभावः यतो गुहायामन्तःकरणे शेते न चान्यः शयान इव नारं जीवसमूहम् अयते जानाति न च जीवसमूहस्तं जानातीत्याह, अणीयांसं दुर्ज्ञेयं स च बहिर्विषयलम्पटोऽपि ययातिर्न मनसा विषयलम्पट इत्याह-निराशीःप्रभुमिति दास्यभावाकांक्षी ॥ ५० ॥

विषयलाम्पट्यात् कदिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमेऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरचितं स्वोपादानकं स्वकृतम् इदं विश्वं "तदात्मानꣳस्वयमकुरुत" "तदैक्षत बहुस्याम्"इत्यादिश्रुतेः यस्मिन्नधिकरणे व्योम्नि जलदावलिरिव यथाऽवकाशं अविरोधितयाऽस्ति तच्च यदात्मकं-तच्च तन्निरपेक्षसत्ताकम् भवति कार्यस्य कारणनिरपेक्ष्य सत्तावत्वाभावात् तथाप्यतत्त्वज्ञ दृष्ट्या नानेव वासुदेवे पृथक् नाना सत्तायुक्तवदाभाति प्रलयवेलायां तु द्रष्टृदृश्यत्वयान्नाभाति अत एवानित्यत्वात् स्वप्नमायामनोरथ इव ॥ ४९ ॥

तमेव सर्वात्मानं सर्वाधारं सर्वदोषास्पृष्टं नित्यानन्तानन्दरूपम् अयजत् ॥ ५० ॥

अन:सुखं मनोग्राह्यं परिच्छिन्नं कामभोगं कदिन्द्रियैः कुत्सितैरिन्द्रियैः विदधानः कुर्वन्नपि नातृप्यत् ॥ ५१ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

जिसमें यह विश्व ऐसे रचा गया है कि—जैसे गगन में मेघों की पंक्ति और स्वप्न माया मनोरथ के सदृश नाना प्रकार का भान भी होता है और नहीं भी भान होता है ॥ ४९ ॥

इस प्रकार के उन परमात्मा अंतर्यामी वासुदेव को हृदय में धरकर, अणुसे भी अणु ऐसे उनही अपने प्रभु श्री नारायण को निष्काम होकर यजन करते हुए ॥ ५० ॥

इस प्रकार हजारहों वर्ष तक वह सार्वभौम राजा ययाति मन छटवां जिन में ऐसी दुष्ट इन्द्रियों से मन को सुख रूप ऐसे काम भोगों को भोगते हुए भी तृप्ति को नहीं प्राप्त होते हुए ॥५१॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में अष्टादश अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १८ ॥

इतिश्री मद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

—○:*:○—

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

—०:०:०—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

स इत्थमाचरन् कामान् स्त्रैणोऽपह्नवमात्मनः ।
बुद्ध्वा प्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत ॥ १ ॥
शृणु भार्गव्यमूं गाथां मद्विधाचरितां भुवि ।
धीरा यस्यानुशोचन्ति वने ग्रामनिवासिनः ॥ २ ॥
बस्त एको वने कश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ।
ददर्श कूपे पतितां स्वकर्मवशगामजाम् ॥ ३ ॥
तस्या उद्धरणोपायं बस्तः कामी विचिन्तयन् ।
व्यधत्त तीर्थमुत्कृत्य विषाणाग्रेण रोधसि ॥ ४ ॥
सोत्तीर्य कूपात्सुश्रोणी तमेव चकमे किल ।
तस्या वृतं समुद्वीक्ष्य बह्व्योऽजाः कान्तकामिनीः ॥ ५ ॥
पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदम् ।
स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्द्धनः ।
रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥ ६ ॥
तमेव प्रेष्ठतमया रममाणमजाऽन्यया ।
विलोक्य (१)कूपसंविग्ना नामृष्यद्बस्तकर्म तत् ॥ ७ ॥
तं दुर्हृदं सुहृद्रूपं कामिनं क्षणसौहृदम् ।
इन्द्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऊनविंशे ययातिः स्वं चेष्टितं नन्वजोपमम् ।
देवयानीं समाश्राव्य विरक्तो मुक्तिमाप्तवान् ॥ १ ॥
भुक्तभोगामजां त्यक्त्वा अजवद्वृत्तमात्मनः ।
विडम्बयन्प्रियामाह निर्वेदयितुमात्मवान् ॥ २ ॥

कामानाचरन्नुपभुञ्जानः गाथामितिहासम् ॥ १ ॥
मद्विधेन मत्सदृशेनाचरितामनुष्ठिताम् मद्विधस्याचरितं यस्यामिति वा यस्य ग्रामनिवासिनः कामिनो मद्विधस्याऽऽचरितं वने स्थिता धीराः शोचन्ति तस्य गाथां शृणु ॥ २ ॥

आत्मानमनुलक्ष्याह—बस्त इति । प्रियामनुलक्ष्याऽऽह—अजामिति वने संसारे प्रियं विषयम् ॥ ३ ॥

रोधसि तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुत्कृत्य तीर्थं निर्गमाय मार्गं व्यधत्त ॥ ४ ॥

बह्व्य इति शर्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः कान्तं प्रति कामिनीः कामवत्यः ॥ ५ ॥

पीवानं पुष्टम् श्मश्रुलं श्मश्रुबहुलम् रतिसमर्थमित्यर्थः । मीढ्वांसं रेतःसेक्तारम् याभे कोविदमभिज्ञमत एव प्रेष्ठम् नावबुध्यत नान्वबुध्यत ॥ ६ ॥ ७ ॥

(१) रूपसंविग्ना इति वीर० विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणाऽऽह ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । स ययातिरित्थं स्त्रैणः स्त्रीवश्यः कामान् चरन् भजन् अनुभवन्निति भावः । कदाचिदात्मनोऽपह्नवमपहारं बुध्वा "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते" इत्युक्तविधमपह्नवं ज्ञात्वा निर्विण्णः निर्वेदं प्राप्तः प्रियायै देवयान्यै इमां वक्ष्यमाणां गाथामात्मवृत्तिप्राख्यापिकां कथामगायत कथयामास ॥ १ ॥

तामेवाह-श्रृणुष्वेति । हे भार्गवि ! भुवि मद्विधेन मादृशेनाचरितां मद्विधस्याचरितं यस्यामिति वाताममूं मया वक्ष्यमाणां गाथामितिहासं शृणु यस्य मद्विधस्य ग्रामवासिनो गृहस्थस्याचरितं वने स्थिता धीराः जितेन्द्रियाः कृपया शोचन्ति ॥ २ ॥

बस्त इति । अन्यापदेशेनात्मवृत्तिप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तोऽयमितिहासः एकोऽसहायः कश्चिद्बस्तो मेषो वने आत्मनः स्वस्य प्रियं विचिन्वन् कूपपतितां कर्मवशगां काञ्चिदजां ददर्श, बस्त इत्यनेनात्मा विवक्षितः, वन इत्यनेन संसारः, प्रियमित्यनेन शब्दादिविषयः, अजामित्यनेन देवयानी एवं यथा सम्भवमुत्तरत्राप्यूह्यम् ॥ ३ ॥

तस्या अजायाः स बस्तः उद्धरणोपायं व्यचिन्तयत् कोत्तरीयादिप्रदानेनोद्धरणोपायं चिन्तितवानिति भावः । उपायमेव दर्शयन्नाह-रोधसि तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुत्खन्य तीर्थं निर्गममार्गमुत्तरणमार्गमिति यावत् व्यधत्त कृतवान् विषाणाग्रेणेत्यनेन खनित्रादिकं विवक्षितम् ॥ ४ ॥

ततः सा सुश्रोणी अजा कूपादुत्तीर्य तमेव बस्तं पतिं चकमे किलेत्यात्मवृत्तान्तप्रख्याभिज्ञापकः ततस्तया अजया वृतं बस्तं समुद्वीक्ष्य बह्व्योऽन्या अजाः कान्तं प्रति कामिनीः कामयन्त्यो बभूवुः बह्व्योऽजा इति शर्मिष्ठाप्रमुखा विवक्षिताः कथंभूतं पीवानं परिपुष्टसर्वावयवं श्मश्रुलं रतिसमर्थमित्यर्थः । मीढ्वांसं रेतस्सेक्तारं याभे मैथुने कोविदमभिज्ञम् अजाभिर्वृतः स एक एव बस्तस्तासां बह्वीनामजानां रतिवर्द्धनः काम एव ग्रहः पिशाचः तेन ग्रस्तः केवलं रेमे न त्वात्मानमबुध्यत देहविलक्षणात्मस्वरूपं नानुसंहितवान् इति भावः । मेषपक्षे आगाम्यनर्थाश्रयं नावबुध्यतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तमिति । एवमन्यया प्रेष्ठतमया अन्यया अजया सह रममाणं तं बस्तं विलोक्य तेन पूर्वं कूपादुद्धृता अजा रूपसंविज्ञा मत्तो रूपवती मन्यामजां परिगृह्य मां त्यजत्ययमिति भीता सती बस्तस्य तत्कर्म अजान्तरपरिग्रहरूपं नामृष्यत् नासहत ॥ ७ ॥

तं बस्तं दुर्हृदं वस्तुत इति शेषः । सुहृद्रूपं सुहृदाभासम् अत एव क्षणं सौहृदं यस्य कामिनमत एवेन्द्रियारामं ननु धर्मेऽ शास्त्रेतिशेषः स्वामिनं पतिं त्यक्त्वा दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यापदेशेन स्ववृत्तान्तं शिक्षाकरणत्वेन स्वभार्यायै कथयति स इत्थमिति । स्त्रैणः स्त्रीजितः स ययातिरित्थम् आत्मज्ञाननाशहेतून् कामान् विषयान् आचरन् भुञ्जानः आत्मनोऽपन्हवं नित्यसुखहानिलक्षणनाशं विज्ञाय निर्विण्णो विरक्त एतां वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिसन्निहितां गाथां स्वकीयवृत्तान्तरूपामगायतेत्यन्वयः ॥ १ ॥

भार्गवि ! भृगुकुलजाते ! मद्विधैः मादृशैः स्त्रीजितैः पुरुषैः आचरितां वने धीराः निवृत्तिमार्गलक्षणे स्थिताः मुक्तसङ्गाः ज्ञानिनो यस्य ग्रामवासिनो गृहस्थस्याचरणमनुशोचन्ति अहो लोकस्य मौढ्यमिति परिखिन्ना भवन्तीत्यर्थः । तस्य मम सदृशैराचरितामित्यर्थः ॥ २ ॥

बस्तोऽजः प्रियं स्त्रीजनं कूपे संसारलक्षणे अत्राजशब्देन प्रकृतिपुरुषावुपलक्ष्येते ॥ ३ ॥

तीर्थं कूपजले अवतारस्थले वा निर्गमं किञ्चिद्वल्मीकं विषाणाग्रेणोत्कृत्य रोधसि कूपतीरे व्यधत्त तामिति शेषः—

"तीर्थं मन्त्राद्युपाध्याये शास्त्रेष्वम्भसि पावने ।
पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनिवज्रयोः" ॥

इति यादवः । उपायं वा निर्गमं उद्धरणोपायं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

कान्तविषयः कामो यासामस्तीति कान्तकामिन्यः ॥ ५ ॥

श्मश्रुलं बहुलश्मश्रुयुक्तं मीढ्वांसं रेतःसेकसमर्थं याबकोविदं याबाख्यभक्षणपाटवोपेतं याबः यावकः कुल्माषः तद्भक्षणे शक्त इति वा "याबः केवलकुल्माषे अलक्तेऽपदर्शिके" इति याभकोविदमिति पठित्वा मैथुनकुशलमिति व्याख्यानं मीढ्वांसमित्यनेन गतार्थत्वात् पुनरुक्तता असकृद्ग्राह्यता चात्र प्रसज्येत. मेजं मेढ्रमित्यपि तद्व्रजेजशब्दस्य मेषवाचित्वाभवणात् मीढ्वासमिति पदं विवृण्वन्नाह-स एक इति ॥ ६ ॥

रूपसंपन्ना रूपगुणसम्पन्ना कुचसंपन्नेति पाठे कुचभरसन्नतमध्या प्रज्यतमया प्राप्तुं योग्यतमया अन्ययाऽजया एवं रममाणं तं विलोक्य बस्तस्य मम तत्कर्म अन्यासक्तिलक्षणं नामृष्यदित्यन्वयः ॥ ७ ॥

अनेनात्मकटाक्षीकारेण स्वामिनं शुक्रमित्येषोऽर्थः सूच्यते अन्यत्राऽऽप्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स इति सार्द्धकम् ॥ १—५ ॥
याभे मैथुने कोविदम् ॥ ६—११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऊनविंशे च्छागगाथा वर्णितस्वस्वरूपकः ।
विरज्य प्राप कृष्णं स देवयान्यपि सा तथा ॥

कामान् आचरन् उपभुञ्जानः अपन्हवं वञ्चनम् ॥ १ ॥

मद्विधस्याचरितमिवाचरितं यस्यां तां यस्य ग्रामनिवासिनो मद्विधस्य चरितं वने स्थिता धीरा अनुशोचन्तीति समासे गुणीभूताभ्यामपि पदाभ्यामन्वय आर्षत्वात् ॥ २ ॥

बस्तश्छागः अतिशयोक्त्या ययातिः वने संसारे प्रियं विषयसुखम् अजां देवयानीम् ॥ ३ ॥

सोऽपि चानुगतः स्त्रैणः कृपणस्तां प्रसादितुम् ।
कुर्वन्निडविडाकारं नाशक्नोत्पथि सन्धितुम् ॥ ९ ॥
तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिदजास्वाम्यच्छिनद्रुषा ।
लम्बन्तं वृषणं भूयः सन्दधेऽर्थाय योगवित् ॥ १० ॥
सम्बद्धवृषणः सोऽपि ह्यजया कूपलब्धया ।
कालं बहुतिथं भद्रे ! कामैर्नाद्यापि तुष्यति ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रोधसि तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थनिर्गममार्गं व्यधत्त ॥ ४ ॥

अजाः शर्मिष्ठाद्याः कान्तं कामयितुं शीलं यासां ताः कान्ता कामिन्यः तमेव कामयामासुः ॥ ५ ॥

मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं याभे मैथुने कोविदं पण्डितम् ॥ ६ ॥

अन्यया अजयेत्याहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः कूपसंविग्ना देवयानी ॥ ७ ॥

स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणोक्तौ विरुद्धमितिकद्दोष आर्षत्वात् सोढव्यः "स्वामिनैश्वर्य्ये "(५।२।१२६।) इति पाणिनिस्मरणात् स्वर्मिशब्दोपि न केवलं पतिपर्यायो दृष्टः यद्वा स्वामिनं तं ययातिमुत्सृज्य ययौ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ययातेः सर्वतो विरक्तस्य भगवद्भजनेन भगवत्प्राप्तिमाह स इत्थमित्यूनविंशेन । स्त्रैणः स्त्रीवश्यः कामान् आचरन् उपभुञ्जानः अपहवं हानिम गाथामितिहासम् ॥ १ ॥

यस्य ग्रामनिवासिनः विषयासक्तस्य गाथां वने धीराः पशुवद्वयमायुर्व्ययं करोतीत्येवं शोचन्ति तस्य मद्विधेनाचरितामनुष्ठितामम्ं गाथां शृणु ॥ २ ॥

प्रियं हितम् ॥ ३ ॥

कामी तां कामयमानः तस्याः उद्धरणोपायं विचिन्तयन् रोधसि कूपतटे विषाणाग्रेणोद्धृत्य उद्भिदाबं तीर्थं निर्गममार्गं व्यधत्त कृतवान् ॥ ४—५ ॥

सा च पीवानं पुष्टं श्मश्रुलं तरुणमित्यर्थः । अत एव मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं याभे मैथुने कोविदं तमेव चकमे तदनन्तरं कान्तं प्रति कमिनीः कामयत्यः बह्वयः कामयामासुः ॥ ६—८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीकुचकुङ्कुमाङ्कितवक्षसे नमः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–वे ययाति राजा इस प्रकार कामों का आचरण करते हुए स्त्री संबंधि विषयों से अपने आत्मा की ठगाई को जानकर निर्वेद (वैराग्य) को प्राप्त होकर अपनी प्रिया से इस गाथा (कहानी) को कहते हुए ॥ १ ॥

राजा ययाति बोले, कि—हे भार्गवि ! पृथिवी में हम सदृशों से वर्त्ती हुई इस कहानी को तुम सुनो । जिस जिस हमारे सदृश ग्राम वासी के आचरण को वनवासी धीर लोग शोचा करते हैं ॥ २ ॥

हे प्रिये ! वन में कोई एक बकरा अपने प्रिय विषय को ढूंढता हुआ किसी समय में अपने कर्मवश कुएं में गिरी हुई एक अजा (बकरी) को देखता हुआ ॥ ३ ॥

वह कामी बकरा उसके निकालने का उपाय चिंतमन करता भया और उसने अपने सींग के अग्रभाग से उस कूएं के किनारे को फोडकर मार्ग बना लिया ॥ ४ ॥

जब वह सुश्रोणी अजा कूएं से निकली तब उसने उसी बकरे में ही अपने पति की कामना करी, उसकी कामना देख कर और भी बहुतसी कामनी अजा उसी में कांत की कामना करती भई ॥ ५ ॥

उस बकरा को रिष्ट पुष्ट डाडी मूंछ वाला और अति प्रिय वीर्य प्रदाता और मैथुन कुशल सब प्रकार से अपना अभीष्ट पूरक देखकर सब अजायें उसको पसंद करलीनी उन सब कामिनियों के बीच में एक वह बकरा रति वर्द्धक होकर काम रूप ग्रह से ग्रसित वह अपने आत्मा को नहीं स्मरण करता हुआ ॥ ६ ॥

किसी समय में परम प्रिया कोई अजा के संग रमण करते हुए उस बकरा को देखकर वह कूपे में गिरने वाली अजा उस सुख को न देख सकी ॥ ७ ॥

अपने सुहृद्रूप से वर्त्तने वाला दुर्हृद वा कामी क्षण सौहृद इंद्रियारामी उस बकरा को छोडकर वह अजा क्रोध से अपने स्वामी के पास दुःखी होकर गई ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इडविडाकारं बस्तजातिशब्दम् सन्धितुं प्रसादयितुम् ॥९॥

वृषणमच्छिनज्जरया सम्भोगासमर्थमकरोत् अर्थाय स्वपुत्र्याः कामोपभोगाय योगवित्उपायज्ञः जराव्यत्ययेन रतिशक्तिं ददाविस्यर्थः ॥ १० ॥

तथाऽहं कृपणः सुभ्रु ! भवत्याः प्रेमयन्त्रितः ।
आत्मानं नाभिजानामि मोहितस्तव मायया ॥ १२ ॥
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
न दुह्यन्ति मनःप्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते ॥ १३ ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाऽभिवर्द्धते ॥ १४ ॥
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेष्वमङ्गलम् ।
समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १५ ॥
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्जीर्यतो या न जीर्यते ।
तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कूपलब्धया सह कामैः सेव्यमानैर्न तुष्यति ॥ ११ ॥ १२ ॥

ननु, तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्त्तेतेति चेत्तत्राऽऽह-यदिति द्वाभ्याम्, न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥

हविषा घृतेन कृष्णवर्त्माऽग्निरिव ॥ १४ ॥

तर्हि कदा केनोपायेन वा मनसः सम्पूर्णा प्रीतिः स्यात् यया कामोपशमः स्यादित्यत आह-यदेति षड्भिः । अमङ्गलं भावं रागद्वेषादिवैषम्यम् ॥ १५ ॥

दुःखानि नितरां वहतीति तथा ताम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सोपि बस्तोपि स्त्रैणः हेतुगर्भमिदं स्त्रैणत्वात्तां यान्तीमजां प्रसादयितुं कृपणस्सन्ननुगतः बिडी बिडाकारं बिडीं मार्जारीमनुगतस्य बिडस्य य आकारः सान्त्वशब्दमुखरमुखत्वरूपस्तत्कुर्वन् पथि मार्गे सन्धितुं प्रसादयितुं नाशक्नोत् ॥ ९ ॥

तत्र तस्य बस्तस्य लम्बन्तं वृषणं कश्चिद्द्विजो रुषा अच्छिनत् कश्चिद्द्विजोऽज इति शुक्रो विवक्षितः अण्डशब्देन वयो विवक्षितं जरापादनेन वयोपहारेण च सम्भोगासमर्थमकरोदितिभावः। ततो भूयः पुनः अर्थाय प्रयोजनाय स्वपुत्र्याः कामभोगायेति भावः । योगवित्पुपायज्ञः लम्बन्तं वृषणं सन्दधे जराव्यत्यासेन रतिसमर्थमकरोदिति भावः ॥ १० ॥

ततः स लब्धवृषणः उपात्तपुनर्वया इति भावः । स बस्तोऽपि कूपलब्धया अजया सह बहुविधं काममनुभवन्नपीति शेषः बहुतिथमितिपाठे बहुकालमित्यर्थः । हे भद्रे ! अधुनापि न परितुष्यति ॥ ११ ॥

एवमन्यापदेशेनोपवर्णितमितिहासमात्मनि सङ्क्रमयति-तथेति । हे सुभ्रु ! तथा बस्तवदहमपि भवत्यास्तव प्रेम्णा यन्त्रितः वशीकृतः तव मायया विभ्रमादिरूपया मोहितोऽधुनापि आत्मानं नाभिजानामि ॥ १२ ॥

ननु, तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्त्तेतेत्यत्राह—यदिति द्वाभ्याम् । यत् ये पृथिव्यां व्रीह्यादयस्ते सर्वे कामहतस्य कामासक्तस्य पुंसो मनःप्रीतिं न दुहन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥

जातु कदाचिदपि कामानामुपभोगेन कामो विषयतृष्णा न शाम्यति किन्तु हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मेवाग्निरिव भूयोऽभिवर्द्धत एव ॥ १४ ॥

तर्हि कथं केनोपायेन मनसः पूर्णप्रीतिः स्यात् ? यया कामोपशमः स्यादित्यत आह—यदेति षड्भिः । यदा भूतेष्वमङ्गलं भावं रागद्वेषादिवैषम्यरूपं भावं न कुरुते तदा समदृष्टेः स्वात्मसमदृष्टेः पुंसः सर्वा दिशः सुखमयाः क्वापि गतस्याप्यस्य सुखमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतो दुर्मतिभिः दुस्त्यजा विषयतृष्णा, कथंभूता ? या जीर्यतः ततोपि पुंसो न जीर्यते न जीर्णतां प्राप्नोति तां दुःखनिवहां दुःखानि नितरां वहत्यावहति प्रापयतीति तथा तां तृष्णां शर्मकामः दुःखासंभिन्नं सुखं कामयमानः ध्रुवं नूनं त्यजेत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽपि बस्तोऽपि यवातिशब्दवाच्योऽपि बिलिबिलाकारं मैथुनानुकरणवचनं तिर्यक् कण्ठोत्थितशब्दविशेषं अन्यत्तत्सीत्कारादिशब्दं च कुर्वन्सन्धितुं सन्धानं कर्तुं "तिर्यक् बिलिबिलाकारो मैथुनानुकृतोरवः" इत्यभिधानम् ॥ ९ ॥

अजस्वामी शुक्रः अन्यत्र प्रसिद्धः लम्बन्तं वृषणम् उपभोगसमर्थम् अच्छिनत् शक्रेणेति शेषः।अन्यत्र जराकरणेन पुत्रेषु जरावस्थाव्ये-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नोपायेन सन्दधे भोगसामर्थ्यमापादितवान् योगविस्तरम्धानोपायज्ञः अन्यत्र जरव्यत्ययसनोपायकरणेन अर्थाय मैथुनलक्षणप्रयोजनाय ॥ १० ॥

अजया रममाणा इमि शेषः ॥ ११ ॥

आत्मानं परमात्मानं स्वस्वरूपं मायया विभ्रमलक्षणाया सुरतवैध्यात्यलक्षणाया वा ॥ १२ ॥

काममोहनास्त्रविद्धस्य पुंसः नैतच्चित्रमित्याह–यत्पृथिव्यामिति, व्रीहियवम् इत्येकवद्भावः व्रीह्यादयः मनःप्रीतिं न पूरयन्ति न दुह्यति "दुह प्रपूरणे" इति प्रपूरणं नाम भसोरिक्तीकरणे भाण्डलक्षणपात्रस्य पूर्णीकरणमित्यतः स्त्रीपुंसयोरपि कामभोगादिनाऽलम्बुद्धिर्नास्तीति भावः ॥ १३ ॥

ननु, प्रावृडुपरमे नदीजलह्रासवत्कामानामुपभोगेन शान्तिः स्यादिति तत्राह—नेति । कामः तृष्णा कामानां विषयाणां हविषाज्येन "हविर्गव्ये घृते तोये हेम्नि काञ्चनवर्तने" इति कृष्णवर्त्माऽग्निः ॥ १४ ॥

नन्वेवं चेत्साधनाभावेन कदापि मुक्तिर्न स्यादिति तत्राह–यदेति, यदा सर्वभूतेषु अमङ्गलं पापसाधनं हिंसालक्षणं भावं स्वभावं न कुरुते यस्तदा तस्य समदृष्टेः सर्वस्य ब्रह्माधीनत्वेन तत्तद्योग्यताविशिष्टवस्तुदर्शिनः पुंसः सर्वाः दिशः सुखमयन्ते प्रापयन्तीति सुखमयाः सुखप्रधाना वा एकस्यामपि दिश्यणुमात्रं दुःखं नास्तीत्यर्थः । "भावः पदार्थे सत्तायामात्मयोनिस्वभावयोः" इति यादवः ॥ १५ ॥

ननु, स्थाविर्ये निराहारत्वे वा विषयतृष्णात्यागेन मुक्तिः किं न स्यादिति तत्राह—येति । सत्वं तृष्णात्यागे मुक्तिः स्यात् स एव नास्ति तस्मात् ज्ञानेन तत्सुत्यागोऽतस्तदेवापाद्यमित्यर्थः शर्मकामः सुखार्थी वयसा अनशनेन वा जीर्यतो जरामाप्नुवतः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मायया मोहनशक्त्या ॥ १२–२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इडविडाकारं बस्तजातिशब्दं सन्धितुं प्रसादयितुम् ॥ ९ ॥

द्विजः शुक्राचार्यः अजा शुकस्य स्त्री तस्याः स्वामी स एव वृषणमच्छिनत् जरया सम्भोगासमर्थमकरोत् भूयः प्रसन्नस्तत्रार्थाय स्वपुत्री कामभोगाय सन्दधे वृषणं यथास्थितमकरोत् जराव्यत्ययेन यौवनयुक्तं चकार योगवित् उपायज्ञः ॥ १० ॥

कूपलब्धया कामलुब्धयेति पाठद्वयं बहुतिथं कालं व्याप्यापि सेव्यमानैश्चापि न तृप्यति न तृप्यति ॥ ११ ॥

मोहितस्तत्र माययेति मम जीवस्य त्वमेव मूर्तिमत्यविद्येति भावः ॥ १२ ॥

ननु, त्वं सम्राट् पूर्णकामोऽसि विषयानन्देनात्मानं रमयतस्तव कथमेतावद्दैन्यं सम्भवेत्तत्राह–यदिति । न दुह्यन्ति न पूरयन्ति कामहतस्येति कामहतत्वमेवापूर्णकामत्वे कारणमिति भावः ॥ १३ ॥

ननु, यावांस्ते, कामस्तावांनेव ततोऽप्यधिकप्रमाणो वा विषय उपभुज्यतां महासम्पन्नस्य तव स्रक्चन्दनवनितादिविषयाणां किमल्पत्वमित्यत आह–न जात्विति । कृष्णवर्त्मा अग्निः तस्मादशान्तकामस्य सदा दुःखमेवेत्यतः शान्तकाम एव सुखीति भावः ॥ १४ ॥

शान्तकामस्यासधारणं लक्षणमाह–यदेति । सर्वभूतेषु स्वद्वेष्टृष्वपि अमङ्गलं द्वेषं न कुरुत इति स्वसम्मानादिकामसत्वे एवावमानादिकर्तरि द्वेषः सम्भवेदिति भावः । समदृष्टेः व्यावहारिकनिन्दास्तुत्यादिषु तुल्यकामबुद्धेः सुखमयाः सुखमय्यः ॥ १५ ॥

सर्वसंहर्ता कालोपि कामनायाः संहारेण हेतुरित्याह, येति । यद्वा दुरुपशमाया अपि कामनाया उपशमे साधनमाह, येति । जीर्यतः जरां प्राप्नुवतोपि शर्मकामः स्वशत्रूणामपि मङ्गलं कामयते सः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इडविडाकारं बस्तस्वभावानुरूपं रवं संधितुमनुकूलयितुम् ॥ ९ ॥

अजायाः स्वामी वृषणमच्छिनत् वृषणं तुच्छं भोगसामर्थ्यं जरादानेनापनीतवान् भूयोऽर्थाय स्वपुत्र्याः प्रयोजनाय जराव्यत्ययेन वृषणं सन्दधे भोगसामर्थ्यं ददौ ॥ १०—१२ ॥

विषयसेवनेन तृप्तिर्न भवति प्रत्युत बहुदुःखोदर्का विषयेषु तृष्णा जायेत इत्याह—यदिति द्वाभ्याम् । न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥

काम्यन्ते इति कामाः विषयास्तेषामुपभोगेन कामः सङ्कल्पः विषयतृष्णा इत्यर्थः । न शाम्यति किन्तु हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मा अग्निरिव भूयोऽभितो वर्द्धते ॥ १४ ॥

तस्मात्सर्वान्तरात्मभूतवासुदेवध्यानपरो भूत्वा विषयतृष्णां त्यजेदित्याह—यदेति द्वाभ्याम् । अमङ्गलं भावं पारक्यभावं सर्वभूतानां भगवदात्मकत्वात् स मे मया सहिते श्रीनिवासे सर्वभूतात्मनि दृष्टिर्यस्य तस्य भगवद्ध्याननिष्ठस्य ॥ १५ ॥

दुर्मतिभिर्नित्यवर्द्धैर्या दुस्त्यजा. दुःखानि आध्यात्मकादीनि नितरामावहति प्रापयति तथा तां शर्मकामः सुखकामः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वह भी स्त्री लंपट अपने बकरेपने के जाति के शब्द से उसको प्रसन्न करने के लिये दीन होकर पीछे पीछे दौड़ता हुआ गया तथापि उसको कोई प्रकार से मार्ग में प्रशन्न नहीं करसका ॥ ९ ॥

उसको स्वामी किसी द्विजने उस बकरे के वृषण को काट डाला फिर उपाय को जानने वाले स्वामी ने ही उसको वृषण को जोड दिया ॥ १० ॥

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा नाऽविविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १७ ॥
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयान् सेवतोऽसकृत् ।
तथाऽपि चाऽनुसवनं तृष्णा तेषूपजायते ॥ १८ ॥
तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥ १९ ॥
दृष्टं श्रुतमसद्बुध्वा नानुध्यायेन्न संविशेत् ।
संसृतिं चात्मनाशं च तत्र विद्वान् स आत्मदृक् ॥ २० ॥
इत्युक्त्वा नाहुषो जायां तदीयं पूरवे वयः ।
दत्वा स्वां जरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः ॥ २१ ॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुह्युं दक्षिणतो यदुम् ।
प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्रे उदीच्यामनुमीश्वरम् ॥ २२ ॥
भूमण्डलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशाम् ।
अभिषिच्याग्रजांस्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ ॥ २३ ॥
आसेवितं वर्षपूगान्षड्वर्गं विषयेषु सः ।
क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

हे भद्रे ! फिर भी उस कृपण विषयी ने कूप से प्राप्त होने वाली उस कामिनी के संग बहुत काल पर्यंत रमण किया परंतु अब तक भी विषयों से संतुष्ट नही हुआ ॥ ११ ॥

हे सुभ्रु ! तैसे ही हम भी तुम्हारे स्नेह में बद्ध होकर अपने आत्मा को नहीं जानते हैं केवल तुम्हारी माया से मूढ होरहे हैं ॥ १२ ॥

पृथिवी में जितने यव गोधूमादिक अन्न सुवर्णादि धन हाथी घोडे वा स्त्रियां वे सब भी काम से हत पुरुषों के मन को तृप्त नही कर सक्ते हैं ॥ १३ ॥

काम के भोग से काम कदाचित् भी शमन नही होसकता है जैसे घृत हविष से अग्नि प्रज्वलित ही होता है शांत नही होसक्ता है ॥ १४ ॥

जिस समय सर्वभूत प्राणियों के विषै अमंगल भव नही करता है उस समय में उस समदृष्टि वाले पुरुष को संपूर्ण दिशायें सुख मय ही हैं ॥ १५ ॥

जो तृष्णा दुर्मतिवाले लोगों से दुस्त्यज है और शरीर के जीर्ण होने पर भी जो जीर्ण नही होती है, दुःख के समूहों को प्राप्त करने वाली उस तृष्णा को सुख की कामना वाला शीघ्र ही छोडदे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां ।

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह—मात्रेति । अविविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य सः कर्षत्याकर्षति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

ननु, तृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथं मनस आधानं स्यात्तत्राऽऽह—दृष्टमिति । योनानुध्यायेन्न संविशेन्न चोपभुञ्जीत तत्र दृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौ स आत्मदृक् भवति ॥ २०—२२ ॥

तस्य पूरोर्वशे स्थापयित्वा ॥ २३ ॥

विषयेषु शब्दादिष्वासेवितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं मुमुचे तत्याज यद्वा विषयेष्वासेवितं सेवां कारितं षण्णामिन्द्रियाणां वर्गं मुमुचे उपेक्षतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह—मात्रेति । मात्रादीनामन्यतमया वाऽपि विविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य तथाभूतो न

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भवेत् अन्यथा बलवान् प्रमाथी इन्द्रियसमूहः विद्वांसमप्यपकर्षति आकर्षन्नाक्षयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

जीर्यतोपि न जीर्यत इत्येतदेव स्वदृष्टान्तेनोपपादयति-पूर्णमिति। असकृत् वारंवारं विषयाननुभवतो मम वर्षसहस्रं पूर्णमभूत् तथाप्यद्यापि अनुसवनं तत्तद्विषयानुभवसमयमनतिक्रम्यातिमात्रं तृष्णा उपजायते न तु शाम्यति ॥ १८ ॥

तस्मात् कामानामुपभोगेन कामाशान्तेरहमेतां विषयतृष्णां त्यक्त्वा ब्रह्मणि मानसमाधाय शीतोष्णादिद्वन्द्वैरनभिभूतो देहात्मभ्रमरहितश्च मृगैस्सह चरिष्यामि वनं प्रविशामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु, तृष्णाया दुस्त्यजत्वात्कथं सहसा तव मनसो ब्रह्मणध्यानं स्यात् ? तत्राह——दृष्टमिति । दृष्टमैहिकविषयजातं श्रुतमामुष्मिकं तदुभयमसदपुरुषार्थरूपं विद्वान् पुमान् नानुध्यायेत् न संविशेत् नानुध्यायति नोपभुङ्क्ते च, कथम्भूतः ? तत्रानुध्यानसम्वेशनयोः सतोः संसृतिमात्मनाशमन्ततः स्थावरताप्राप्तिञ्च विद्वान् अननुध्यानासंवेशयोर्हेतुं वदन् विद्वांसं विशिनष्टि—सः दृष्टादीनामसद्रूपत्वादिकं विद्वान् पुमान् आत्मदृक् दृष्टश्रुताद्यपेक्षया निरतिशयानन्दरूपस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यं पश्यति तथा निरतिशयानन्दरूपयाथात्म्यानुभवनिष्ठस्यार्थादेव तृष्णा निवर्तत इति भावः ॥ २० ॥

इतीत्थं जायां देवयानीमुक्त्वा नाहुषो ययातिः पूरवे पुत्राय तदीयं वयो दत्वा विगतविषयतृष्णस्तस्मात् पूरोस्सकाशात् स्वकीयां जरामादवे जग्राह ॥ २१ ॥

ततो दक्षिणपूर्वस्यामग्नेयां दिशि द्रुह्युमीश्वरमधिपतिं चक्रे दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि यदुं प्रतीच्यां दिशि तुर्वसुमुदीच्यामनुमीश्वरं चक्रे ॥ २२ ॥

दिशां मध्यवर्तिन इति शेषः । सर्वस्य भूमण्डलस्य ईश्वरमधिपतिमर्हत्तमं बहुमन्तव्यं पूरुमभिषिच्याग्रजान् यदुप्रभृतीन् तस्य पूरोर्वशे स्थाप्य स्थापयित्वा असमासेपि ल्यबार्षः तदधीनान् कृत्वेत्यर्थः । स्वयं वनं ययौ, ॥ २३ ॥

स ययातिः वर्षपूगान् विषयेषु शब्दादिष्वस्खलितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे तत्याज यथा जातौ पक्षौ यस्य स द्विजो विहङ्गः नीडं त्यजति तद्वत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविविक्तासनः एकशय्यासनः ॥ १७ ॥

स्वतो विषयतृष्णा न शाम्यतीत्यत्र स्वानुभवमाह—पूर्णमिति ॥ १८ ॥

अतः किं फलितमिति तत्राह–तस्मादिति । मृगयन्ते तत्त्वमिति मृगाः ज्ञानिनस्तैः सह अरण्यचरैः हरिणादिभिर्वा तपश्चरिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

दृष्टश्रुतत्यागिनादृष्टाश्रुतसुखाय कः कुशलः प्रयतते अरण्ये कायक्लेशं विद्वानिति तत्राह–दृष्टमिति । दृष्टं राज्यादिविभवं श्रुतं स्वर्गादिमङ्गलमित्युभयमसत् क्षणभङ्गुरं विद्वान् तन्नानुध्यायेत् तद्विषयचिन्ता न कार्या न संविशेत् भोगलक्षणप्रवेशो न कर्तव्य इत्यन्वयः। कुत इति तत्राह–संसृतिमिति । तत्रानुध्यानसंवेशयोः सतोः संसारम् आत्मनाशं स्वरूपज्ञाननाशं विद्वान् यः स आत्मदृगात्मज्ञानीत्युच्यत इत्यन्वयः।"ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" इत्यादेः । अनेन दृष्टश्रुतसुखस्य सदातनत्वं विद्वान् बालिशो यतोऽस्य दुःखोदर्कत्वज्ञानी पश्यतीति ज्ञायते ॥ २० ॥

तदीयं पूरोर्विद्यमानम् ॥ २१ ॥

दक्षिणपूर्वस्याम् आग्नेय्याम् ईश्वरं राजानम् ॥ २२ ॥

विशां प्रजानामर्हत्तमं पूज्यतमं स्थापयित्वा ॥ २३ ॥

शब्दादिविषयेषु आम्रेडितमभ्यस्तं षडिन्द्रियवर्गं मुमुचे विषयादाहृत्य भगवद्विषयं चकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च स्त्रीविषयः कामस्तु सदाचारेणैव शाम्यतीति सदाचारं दर्शयति–मात्रेति । अविविक्तं अपृथग्भूतमासनं यस्य स विद्वांसमप्याकर्षति ॥ १७ ॥

विषयाभिनिवेशस्य कालदुर्जरत्वे ऽहमेव दृष्टान्त इत्याह, पूर्णमिति ॥ १८ ॥

ननु, तर्हि कस्मात्तस्या उपशमस्तत्र भगवद्रूपगुणादौ मनो निधानादित्याह–मानसमाधायेति । निराकारस्य ध्यानं न सम्भवतीति सकारे ब्रह्मणीत्यर्थः। भागवतीं गतिं लेभे इत्यग्रेतनोक्तेश्च मृगैः सहेति एतावन्तं कालं भवत्याः क्रीडामृगः सन् गृहाङ्गणे नृत्यमकरवम् अतःपरं तु वने मृगैः कृष्णसारैः सहैव कृष्णलीलामग्नो नर्तिष्यामीति भावः ॥ १९ ॥

तत्त्वविचारेणापि विषयध्यानं त्यक्तुं भगवद्ध्यानपरिपाके सत्येव शक्नुयादित्याह–दृष्टमिति । य आत्मदृक् ध्यानेन आत्मानं भगवन्तं पश्यति स एव दृष्टं श्रुतं च विषयसुखम् असत् असाधुत्वादरोचकं बुद्ध्वा न पुनः पुनर्ध्यायेत् न चोपभुञ्जीत किञ्च तत्र दृष्टश्रुतध्याने एव संसृतिम् आत्मनाशमात्मघातं च विद्वान् जानन् ॥ २०—२२ ॥

विशां सर्वभूमण्डलसम्बन्धिधनानाम् अर्हत्तमम् अतिशयेन अर्हतीति तम् ॥ २३ ॥

वर्षपूगानपि व्याप्य विषयेषु आ सम्यक् सेवितमासक्तिर्यस्य तथाभूतमपि षडिन्द्रियवर्गं क्षणेनैव मुमुचे उपैक्षत इन्द्रियाधीनो न बभूवेत्यर्थः । नीडं मुमुचे नीडाधीनो यथा न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अविविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य स तथाभूतो न भवेत् कर्षति आकर्षेत् ॥ १७—१८ ॥

ब्रह्मणि भगवति मानसमाधाय तद्ध्यानपरो भूत्वा मृगैः मृगवन्निरभिमानिभिः महानुभावैः सह ॥ १९ ॥

दृष्टमैहिकं विषयजातं श्रुतं पारलौकिकम् असदसाधु अनित्यत्वसातिशयत्वादिदोषग्रस्तं बुध्वा यो नानुध्यायेत् न संविशेत् नोपभुञ्जीत तत्र दृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौ संसृतिम् आत्मनो नाशं विस्मृतिञ्च यो विद्वान् स आत्मदृक् भवति ॥२०-२३॥

स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।
परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥ २५ ॥
श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः ।
स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यात्परिहासमिवेरितम् ॥ २६ ॥
सा सन्निवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छताम् ।
विज्ञायेश्वरतन्त्राणां मायाविरचितं प्रभोः ॥ २७ ॥
सर्वत्र सङ्गमुत्सृज्य स्वप्नौपम्येन भार्गवी ।
कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिङ्गमात्मनः ॥ २८ ॥
नमस्तुभ्यम्भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
सर्वभूताधिवासाय शान्ताय बृहते नमः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स ययातिः विषयेषु शब्दादिषु वर्षपूगान् आसेवितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे तत्याज ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

पुरुष को उचित है कि-माता के साथ वा बहिन के साथ अथवा अपनी लडकी के साथ भी कभी एकांत में आसन पर अविवेक पूर्वक समीप न बैठे, क्योंकि—इन्द्रिय ग्राम बलवान् है विद्वान को भी खैंच लेता है ॥ १७ ॥

मेरे लिये निरंतर विषयों का सेवन करते २ एक सहस्र वर्ष पूरे होगये, तौ भी प्रतिदिन उन विषयों में मेरी तृष्णा अधिक से अधिक बढती जाती है ॥ १८ ॥

तस्मात् अब मैं इस तृष्णा को छोडकर पर ब्रह्म के बीच में चित्त लगाकर निर्द्वन्द्व निरहंकार होकर मृगों के साथ विचरूंगा ॥ १९ ॥

पुरुष देखे सुने हुए विषयों का ध्यान न करै और न भोगे उन विषयों के ध्यान में जो संसार के बंधन को जानता है और विषयों के भोगने में जो अपने आत्मा के नाश को जानता है वही आत्मदृष्टा है ॥ २० ॥

इस प्रकार कहकर नहुष महाराज के पुत्र राजा ययाति, अपने पुत्र पुरुष की युवा अवस्था को पुरूको देकर और उस से अपनी जरा अवस्था को लेकर सर्व स्पृहा को छोड देते हुए ॥ २१ ॥

और अग्नि कोण के ईश्वर द्रुह्य को बनाकर, दक्षिण दिशा के स्वामी यदुको और पश्चिम के तुर्वसु को तथा उत्तर दिशा के पति अनुको बनाकर ॥ २२ ॥

ययाति सर्व भूमण्डलका और सर्व राजों का पूजनीयपति पुरूको अभिषेककर बनाये, और पुरूके बडे भाइयों को पुरूके वंश में स्थापन कर ययाति महाराज वन को गये ॥ २३ ॥

विषयों के मध्य में षट इन्द्रियों के भोगों को ययाति ने हजारहों वर्षोंतक भोगेपर छोडने के समय सर्व विषयों को क्षण मात्र में त्याग किये, जैसे पंख जामने पर पक्षी अपने नीड घोसले को छोड देवै ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विधुतं निरस्तम् त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन प्रतीतः प्रख्यातः ॥ २५ ॥

प्रस्तोभमेवाऽऽह—परिहासमिवेति । यद्वा प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने ॥ २६—२८ ॥

कथं समावेश्य ? तदाह--नम इति । नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः शुको वा नमस्करोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतीतः प्रख्यातः स ययातिस्तत्र वने निर्मुक्तः समस्तो देहतदनुबन्ध्यादिसङ्गो येन सः आत्मानुभूत्या ब्रह्मोपासनया विधुतत्रिलिङ्गः निर्मुक्तगुणत्रयकार्यः पदे प्राप्ये परस्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवाख्ये भागवतीं गतिं लेभे आसन्नमोक्षो बभूवेत्यर्थः । अन्यथा भारतविरोधात् तत्र तस्य स्वर्गादिप्राप्तेरेव कथनादिति तत्रैव विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

देवयानी तु भर्त्रा कथितां कथामात्मनः प्रस्तोभं मेने तावत् परिहासरूपाममन्यत प्रस्तोभतामेव व्यनक्ति, स्त्रीपुंसोरिति समासान्ताभाव आर्षः । तदानित्यत्वाद्वा स्त्रीपुंसयोः यः परस्परं स्नेहस्तत्कृतं यद्वैक्लव्यमधाष्टर्यन्तस्माद्धेतोः परिहासमिवेरितं कथितमितिहासं प्रस्तोभं मेन इत्यन्वयः । ईरितामिति पाठे गाथाविशेषणम् ईहितामिति पाठे आत्मनोऽभीप्सितं कथारूपेणोपवर्णितं परिहासमिव मेने ॥ २६ ॥

सेति । ततः सा देवयानी ईश्वरतन्त्राणां सुहृदां पतिपुत्रादीनां सन्निवासं, सुहृद्भिः सहवासमित्यर्थः । गच्छतां पान्थानां प्रपायामपानशालायामिवानित्यं प्रभोरीश्वरस्य मायया विरचितं च विज्ञाय स्वप्नदृष्टान्तेन सर्वत्र देहतदनुबन्ध्यादिषु सङ्गमुत्सृज्य स्वप्नवत्सर्वैः सम्बन्धोऽनित्य इति निश्चित्येत्यर्थः ॥२७॥

भार्गवी देवयानी स्वमनः कृष्णे भगवति निधाय कृष्णं ध्यात्वेत्यर्थः । आत्मनो लिङ्गं शरीरं व्यधुनोत् तत्याज ॥ २८ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं भगवन्तं नमस्करोति शुकः सूतो वा—नम इति । वेधसे जगत्स्रष्ट्रे सर्वभूतानामाधारभूताय शान्ताय अशनायाद्यूर्मिषट्करहिताय बृहते ब्रह्मणे वासुदेवाख्याय तुभ्यं नमः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मानुभूत्या परमात्मापरोक्षज्ञानेन विधुतं त्रिभिः सत्त्वादिभिर्गुणैर्निर्मितं लिङ्गमभिमानलक्षणं यस्य स तथा । विध्वस्ताध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकलिङ्गो वा भागवतीं भागवतधर्मलभ्यां गतिं मुक्त्यवस्थां प्रतीतः कोविदः ॥ २५ ॥

प्रस्तोभं वञ्चनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

लिङ्गं शरीरं व्यधुनोदमुञ्चत् ॥ २८ ॥

नमस्तुभ्यमिति जपित्वेति शेषः ॥ २९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
(विजयध्वजरीत्या षोडशः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रुत्वेति तैः तत्र प्रथमपक्षे परिहासमिवेरितमप्यात्मनः प्रस्तोभमुपालम्भमेव मेने तत्र हेतुः स्त्रीपुंसयोर्यत् स्नेहस्तत्र यद्वैक्लव्यं ग्लानिस्तद्भावनयेत्यर्थः । द्वितीये पक्षेऽप्येवमेव इति ॥ २६ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विधुतं त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन सः भागवतीं भगवद्धाम्नि प्रेमवत् पार्षदत्वं प्रतीतः ख्यातः ॥ २५ ॥

गाथां छागेतिहासम् आत्मनः स्वस्य प्रस्तोभमुपालम्भनमेव वस्तुतो मेने स्नेहवैक्लव्यादेव हेतोः स्त्रीपुंसयोः परिहासतुल्यमुक्तं तेन हे देवयानि ! मया यस्त्वं कृपया पानीयकूपादुद्धृताऽभूः तत्परिशोधनं त्वया सम्यक्कृतं यदहमेतावन्तं कालं विषयमदान्धकूपे निपातित इति मत्पतिर्ययातिर्मामवोचदिति देवयानी जानाति स्मेति ॥ २६ ॥

प्रभोर्हरेः ॥ २७ ॥ २८ ॥

केन साधनेन कृष्णे मन आवेशितमिति चेन्नमस्कारध्यानकीर्तनादिभिरित्याह—नम इति । अत्र यदा अम्बरीषः सप्तद्वीपाधिपतिश्चक्रवर्ती बभूव तदैव ययातिस्तन्मण्डलाध्यक्षः प्रायो जम्बूद्वीपभूपतिरित्यवसीयते ब्रह्ममरीचिकश्यपविवस्वच्छ्राद्धदेवनभगनाभागाम्बरीषास्तथा ब्रह्मात्रिचन्द्रबुधपुरूरवआयुनहुषययातय इति ब्रह्मातस्तयोरष्टमपुरुषत्वात् अतएवाम्बरीषसङ्गप्रभावादेव तादृशविषयलम्पटस्याऽपि ययातेस्तादृशी भक्तिर्ययातेश्च सङ्गाद्देवयान्याश्च, किञ्चैवमेव सूर्य्यवंशचन्द्रवंशयोर्युगपत्प्रवृत्तयोर्यदा सूर्य्यवंश्यः सप्तद्वीपाधिपतिश्चक्रवर्त्ती स्यात्तदा चन्द्रवंश्यस्तन्मण्डलाध्यक्षो राजा यदा चन्द्रवंश्यश्चक्रवर्ती तदा सूर्यवंश्यो राजेत्युभयवंश्यानांव्यवस्थया चक्रवर्त्तित्वराजत्वे ज्ञेये ॥ २९ ॥

इतिसारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकोनविंशो नवमे सङ्गतः सङ्गत सताम् ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रतीतः प्रख्यातः विधुतत्रिलिङ्गः विगतत्रिगुणदेहः वासुदेवे भागवतीं गतिं लेभे ॥ २५ ॥

परिहासं यथा केनापीरितं भवति तथा भर्त्रा स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यादपीरितां गाथां श्रुत्वा आत्मनः प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने ॥ २६–२७ ॥

आत्मनो लिङ्गं विधुनोत् लिङ्गदेहं त्यक्त्वा भागवतीं गतिं प्रापेत्यर्थः ॥ २८ ॥

मुक्तगम्यं वासुदेवं श्रीशुको नमस्करोति– नमइति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपेन
एकोनविंशोऽध्यायार्थे प्रकाशः ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

वह ययाति वन में जाकर समस्त सङ्गों को छोडकर परमात्मा के अनुभव करने से त्रिगुण विशिष्ट प्रकृति को अर्थात् प्राकृतभोगोंको तुच्छ समुझकर, पर अमल ब्रह्म जो श्री वासुदेव तिन का लब्ध भागवती गति अर्थात् भक्ति को प्राप्त होकर प्रख्यात होते भये ॥ २५ ॥

देवयानी ने भी उस कहानी को सुनकर अपनी परिहास, अथवा अपने लिये निवृत्ति मार्ग में प्रोत्साहन करना समुझा क्योंकि स्त्री पुरुषों की ऐसी ही स्नेह की विकलता है और कहा भी ययाति ने परिहास ही के सदृश ॥ २६ ॥

देवयानी भी वृत्तान्त को सच्चा जानकर सुहृदों के निवास को प्याऊ के विषै इकट्ठे होने वाले पुरुषों के सङ्ग के तुच्छ जानती भई क्योंकि ये सब ईश्वर परतन्त्र हैं और इनका सङ्ग प्रभु की माया से रचित है ॥ २७ ॥

तब तौ देवयानीने भी इस संसार को स्वप्न सदृश देखकर सब जगे से सङ्ग छोडकर श्रीकृष्ण में मन लगाकर प्रति बन्ध को दूरकिया ॥ २८ ॥

षडगुण सम्पन्न वेधा ऐसे श्री वासुदेव को नमस्कार होय तथा सर्वभूतों को अन्तर्यामि होकर रहने वाले शांत और निरतिशय बृहत् अर्थात् सब से बडे ऐसे भगवान को नमस्कार हो इस प्रकार देवयानी भी नमनादि भक्ति से श्री हरि के विषै मन को लगाती भई ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में एकोनविंशअध्यायकी

वृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

श्रीबादरायणिरुवाच ।

पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत ! ।
यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ॥ १ ॥
(१)जन्मेजयो ह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ।
प्रवीरोऽथ नमस्युर्वै तस्माच्चारुपदोऽभवत् ॥ २ ॥
तस्य सुद्युरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः ।
संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ३ ॥
ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः ।
जलेयुः सन्ततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥
दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः ।
घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥ ५ ॥
ऋतेयोरन्तिनारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप ! ।
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥ ६ ॥
तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ।
पुत्रोऽभूत्सुमते रैभ्यो दुष्यन्तस्तत्सुतो मतः ॥ ७ ॥
दुष्यन्तो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः ।
तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विंशे पितृप्रसादाप्तराज्यासनमहोन्नतेः ।
पूरोर्वंशो हि दौष्यन्तेर्भरतस्येर्यते यशः ॥

॥ १—२ ॥
तत्सुतः अहंयातेः सुतः ॥ ३ ॥
धर्मेयुश्च सत्येयुश्च व्रतेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥
वनेयुश्चावमः स्मृतः एवं दशैते ऋतेयुप्रमुखास्तस्य रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सरसि पुत्रा जाताः अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे वशवर्तित्वे दृष्टान्तः जगदात्मनो जगत आत्मभूतस्य मुख्यप्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ५—७ ॥
दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतः पुत्रोऽभवदिति कथाद्वारेणाऽऽह— दुष्यन्तो मृगयामिति, पञ्चदशभिः । तामाश्रमं मण्डयन्तीम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं ययातेश्चरित्रमुपवर्ण्येदानीं तत्सुतस्य पूरोर्वंशकथनं प्रतिजानन् राज्ञस्तत्र शुश्रूषामुत्पादयति—पूरोरिति । हे भारत ! यत्र यस्मिन् वंशे त्वं जातोऽसि यत्र राजर्षयो वंश्याः ब्रह्मवंश्याः ब्राह्मणाश्च वंश्या जज्ञिरे तं पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि वंशे साधवो वंश्या वंशवर्द्धनाः राजर्षयो ब्राह्मणाश्च यत्र जज्ञिर इत्यर्थः ॥१॥
जनमेजय इति । पूरोस्तावज्जनमेजयः सुतः समभूत्तत्पुत्रो

(१) जनमेजयोऽभवत् इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जनमेजयस्य सुतः प्रचन्वान् प्रचिन्वानिति पाठान्तरं तस्मात् प्रविरोधः तस्मान्नमस्युस्ततस्तस्मान्नमस्योश्चारुरिति प्रसिद्धः सुतः समभवत् ॥ २ ॥

तस्य चारोः सुद्युः पुत्रोऽभवत् तस्मात् सुद्योर्बहुगवः समभवत् तस्य बहुगवस्य शर्यातिसंयातिरिति पाठान्तरं तस्याहंयातिस्तत्सुतोऽहंयातिसुतो रौद्रातिः रौद्राश्व इति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेपुप्रभृतयो दश पुत्राः घृताच्याः अप्सरसः अप्सरसि जाताः ॥ ४ ॥

यथा जगदात्मनो भगवतो दशेन्द्रियाणि जातानि तद्वत् तेषां दशानामवमः कनीयान् वनेपुः जलेपुरिति कुलेपुरिति च पाठान्तरम् धर्मेति ईपुशब्दस्य धर्मादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात् ततश्च धर्मेपुः सत्येपुः व्रतेपुश्चेति फलितम् ॥ ५ ॥

तत्र ऋतेपोः सुतः रन्तिनारो बभूव हे नृप ! तस्य रन्तिनारस्य त्रयः सुताः तान्निर्दिशति स्मृतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथश्चेति सुमतिरितिपाठान्तरं तत्राप्रतिरथस्यात्मजः कण्वः ॥ ६ ॥

तस्येति । तस्य कण्वस्य मेधातिथिः तस्मान्मेधातिथेः पुत्राः प्रस्कण्वप्रभृतयः ब्राह्मणा जज्ञिरे सुमतेरन्तिनारसुतस्य पुत्रो रैभ्यः तत्सुतो रैभ्यसुतः दुष्यन्तो मतः प्रख्यातः ॥ ७ ॥

दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतोऽभवत् इति वक्तुं तद्वृत्तान्तमाह—दुष्यत इत्यादिना पितर्युपरत इत्यतः प्राक्तनेन । कदाचित् दुष्यन्तो मृगयाश्चरन् यदृच्छया कण्वस्य ऋषेराश्रमस्थानं गतः तत्राश्रमे आसीनामुपविष्टां रमामिव लक्ष्मीमिव स्वप्रभया मण्डयन्तीमात्मानमिति शेषः । तमाश्रमामिति पाठान्तरं तदा तं मण्डयन्तीम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्र पूरोर्वंशे जज्ञिरे तेषु केचन राजर्षयो भवन्ति राजवंश्याः केचन ब्रह्मवंश्याश्च भवन्ति वंशे भवाः वंश्याः ॥ १—३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेय्वादयो दश पुत्राः ॥ ४ ॥

जगदात्मनः जगद्व्याप्य तिष्ठतो मुख्यस्य प्राणस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

कण्वाद्याः राजवंश्याः प्रस्कण्वाद्याः ब्रह्मवंश्याः ॥ ७—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरुवंशेऽत्र दौष्यन्तेर्भरतस्य कथान्वितम् ।
शाकुन्तलमुपाख्यानं विंशेऽध्यायेऽत्र वर्ण्यते ॥
ब्रह्मवंश्याश्च ब्राह्मणवंशोद्भूताश्च ॥ १—२ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेयुप्रभृतयो दश पुत्राः धर्मसत्यव्रतेयवः धर्मेयुः सत्येयुः व्रतेयुः अवमः कनिष्ठो दशम इत्यर्थः ॥ ३—४ ॥

अप्सरस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी जीवस्य दशेन्द्रियाणीव ॥ ५-११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूरुवंशे दुष्यन्तस्य भरतस्य च चरितमाह—पूरोर्वंशमिति विंशेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य धर्मेयुश्च सत्येयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥

अप्सरसः अप्सरसि वशवर्त्तित्वे दृष्टान्तः जगदात्मनः देहेन्द्रियादिरूपजगद्धारकस्य सर्वेन्द्रियेषु मुख्यस्य प्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कण्वस्य मुनेः आश्रमपदमाश्रमस्थानम् ॥ ८—११ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीशपदपङ्कजमाश्रयामि ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—हे भारत ! अब हम उन पूरू ही का वंश कहते हैं कि जिसमें तुम उत्पन्न हुए हो और जिसे वंश में राजऋषियों के वंशवाले तथा ब्रह्मर्षियों के वंशवाले पुरुष उत्पन्न हुए हैं ॥ १ ॥

राजा पूरू के पुत्र जनमेजय हुए, तिनके पुत्र प्राचिन्वान् हुए, तिनसे प्रवीर हुए, तिनसे नमस्यु हुए, तिनसे चारुपद हुए ॥ २ ॥

तिनके सद्युपुत्र हुए, तिनसे बहुगव हुए, तिनसे संयाति, तिनसे अहंयाति, तिनसे राद्राश्व नाम से ख्यात पुत्र हुए ॥ ३ ॥

ऋतेयु, कुक्षेयु, स्थंडिलेयु कृतेयु, जलेयु, संततेयु, धर्मेयु, सत्येयु व्रतेयु और वनेयु इन सबों में छोटा भया इसप्रकार ये दश पुत्र रौद्राश्व के घृताची अप्सरा से उत्पन्न हुए जैसे जगत् का आत्मभूत जो मुख्य प्राण हैं उसकें दश इन्द्रियें होवें है ॥ ४ ॥ ५ ॥

हे नृप ! ऋतेयु के पुत्र रंतिनार हुए तिनके तीन पुत्र हुए सुमति, ध्रुव और प्रतिरथ, प्रतिरथ के कण्व पुत्र हुए ॥ ६ ॥

तिनके मेधातिथि तिनतें धातिथि से प्रस्कण्व आदिक द्विजाति हुए सुमति के पुत्र रैभ्य हुए तिनके सुत दुष्यंत महाराज हुए ॥ ७ ॥

एक समय दुष्यंत शिकार खेलने को गये, सो कण्व महर्षि के आश्रम में पहुंचे वहांपर बैठी हुई अपनी प्रभा से आश्रम को विभूषित करनेवाली मानों दूसरी लक्ष्मी होवे ॥ ८ ॥

विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् ।
बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः ॥ ९ ॥
तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निवृत्तपरिश्रमः ।
पप्रच्छ कामसन्तप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ १० ॥
का त्वं कमलपत्राक्षि ! कस्यासि हृदयङ्गमे ! ।
किं वा चिकीर्षितं त्वत्र भवत्या निर्जने वने ॥ ११ ॥
व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे ! ।
न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥ १२ ॥

शकुन्तलोवाच ।

विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर ! किं करवाम ते ॥ १३ ॥
आस्यतां ह्यरविन्दाक्ष ! गृह्यतामर्हणं च नः ।
भुज्यतां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ॥ १४ ॥

दुष्यन्त उवाच ।

उपपन्नमिदं सुभ्रु ! जातायाः कुशिकान्वये ।
स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरम् ॥ १५ ॥
ओमित्युक्ते यथा धर्ममुपयेमे शकुन्तलाम् ।
गान्धर्वविधिना राजा देशकालविभागवित् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्त्रियं विलोक्य मुमुहेऽमुह्यत् ॥ ९ ॥

तस्या दर्शनेन प्रमुदितोऽत एव सन्निवृत्तः परिश्रमो यस्य ॥ १० ॥ ११ ॥

पौरवाणां चेतो न ह्यधर्मे रमते अतो मच्चेतसस्त्वयि रमणादेवाहं त्वां राजन्यतनयां वेद्मि ॥ १२ ॥

विश्वामित्रस्याऽऽत्मजाऽहं मेनकायां जाता तया च स्वर्गं गच्छन्त्या अत्र त्यक्ता अतो राजकन्यैवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

किञ्चरवामेत्यादिवाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह-उपपन्नमिति ॥ १५ ॥

गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवमायां मोहिनीमिव स्थितां शकुन्तलाख्याम् स्त्रियं विलोक्य सद्यस्तदैव मुमुहे मोहं प्राप्तः तस्या दर्शनेन नितरां मुदितः हृष्टः अत एव सन्निवृत्तः परिश्रमः मृगयायासः यस्मात् सः कतिपयैर्भटैर्वृतः कामेन सन्तप्तो दुष्यन्तः प्रहसन् मधुरया गिरा तां वरारोहां बभाषे ॥ ९ ॥ १० ॥

तदेवाह—कात्वमिति । हे कमलगर्भाभे ! हे हृदयङ्गमे ! मनोज्ञे ! त्वं का ? इति जातिप्रश्नः, कस्यासि कस्य सम्बन्धिन्यसि ? निर्जने अस्मिन् वने भवत्या त्वया किञ्चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् ॥ ११ ॥

व्यक्तमिति । हे सुमध्यमे ! त्वामहं राजन्यतनयां व्यक्तं नूनं वेद्मि, अन्यथा मच्चेतस्त्वयि न सक्तं स्यादित्याह-न हीति । पौरवाणां पूरोर्वंशजानां चेतः कदाचिदप्यधर्मे न रमते ॥ १२ ॥

एवमुक्ता शकुन्तलाऽऽह-विश्वामित्रात्मजेति । विश्वामित्रस्यैव तनया मेनकया मात्रा स्वर्गं गच्छन्त्या अस्मिन् वने त्यक्ता अहं राजन्यकन्यैवेत्यर्थः । तत्र मानमाह-वेदेति । एतच्च भगवान् कण्वः वेद जानाति, हे वीर ! ते तव किं करवाम ॥ १३ ॥

हे अरविन्दाक्ष ! आस्यतां स्थीयतां त्वयेति शेषः । नोऽस्माकमर्हणां गृह्यताम् अस्मत्कृतमर्हणं गृह्यताम् अत्र नीवारा आरण्यव्रीहयः सन्ति ते भुज्यन्तां यदि रोचते तर्हि उष्यताम् ॥ १४ ॥

अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे ।
श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम् ॥ १७ ॥
कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुदिताः क्रियाः ।
बध्वा मृगेन्द्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किङ्करवामेति वाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह दुष्यन्तः–उपपन्नमिति । हे सुभ्रु ! कुशिकान्वये जातायास्तवेदं किङ्करवामेति वच उपपन्नं युक्तमेव तथा हि राज्ञां कन्यकाः स्वयमेव सदृशं वरं पतिं वृणवते ॥ १५ ॥

ततस्तया दुष्यन्तोक्ते ऽङ्गीकृते स राजा दुष्यन्तो देशकालविधानज्ञो गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेन यथा धर्मं शकुन्तलामुपयेमे ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कमलगर्भाभे पद्मोदरप्रभे ! हृदयङ्गमे ! सुन्दरि ! ॥११—१३॥

अर्हणाम् अर्घ्यादिपूजां नीवाराः देवव्रीहयः तैरापादितमन्नमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

ब्राह्मो राक्षसो गान्धर्व इत्यादयो बहवो विवाहविधयः सन्ति तेषु गान्धर्वविधिना स्वयंवरलक्षणेन ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विश्वामित्रस्य क्षत्रियत्वावस्थायामात्मजेत्यर्थः ॥ १२—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वेद्मीति त्वयि मच्चेतसः सक्तोभत्वान्यथानुपपत्तेरिति भावः ॥ १२ ॥

वेदेति कण्वस्य मुखान्मयेदं श्रुतम् अहं तु मातापितरौ न परिचिनोमीति भावः ॥ १३—१४ ॥

किङ्करवामेत्यादिवाक्यैस्तस्या अपि मनः स्वस्मिन्नभिरतं ज्ञात्वाऽऽह उपपन्नमिति ॥ १५ ॥

ओमिति शकुन्तलया मौनेनैवोक्ते सतीत्यर्थः ॥ १६—१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मेनकया मात्रा विश्वामित्रतपोनाशाय स्वर्गादागतया मज्जन्मानन्तरं स्वर्गं गच्छन्त्या त्यक्ता अतो विश्वामित्रात्मजा राजन्यकन्येवाहमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नीवारा आरण्यव्रीहयः ॥ १३ ॥

वीर ! किङ्करवाम ते इति शकुन्तलावचनाल्लब्धतदाशय आह उपपन्नमिति ॥ १४ ॥

गान्धर्वविधिर्वरवध्वोः परस्परेण विवाहरुचिस्तेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

देवमाया के सदृश मूर्त्तिमती शोभा जैसे होवै इस प्रकार की एक कन्या को देखकर राजा तत्काल में मोहित होगया कितने एक सेनापति भटलोग साथ रहे, उनसे एकांत होकर राजा उस वरारोहा कन्या से भाषण करते हुए ॥ ९ ॥

राजा के भी उस कन्या के दर्शनमात्र से बडा ही प्रमोद हुआ और सर्व परिश्रम दूर होगया, और काम से संतप्त होकर राजा हंसता हुआ मधुर वाणी से पूंछता भया ॥ १० ॥

राजा दुष्यंत बोले, कि—हे कमलपत्राक्षि ! तुम कौन हो । ? और हे हृदयंगमे ! तुम कौन की हो ? और इस निर्जन वनमें तुम क्या करने की इच्छा से हो ॥ ११ ॥

हे सुमध्यमे ! हम तुमको भलीभांति से क्षत्रिय की पुत्री जानते हैं क्योंकि पूरु वंशी लोगों का चित्त अधर्म में कहीं भी नहीं रमता है ॥ १२ ॥

शकुन्तलोवाच ।

शकुन्तला बोली, कि–हे राजन् ! मैं सत्यही विश्वामित्र की पुत्री हूं. मेनका अप्सरा मेरे लिये वन में परित्याग कर गई, यह सब वृत्तान्त हमारे पोषक पिता भगवान कण्व ऋषि जानते हैं । हे वीर ! अब हम आपका क्या . सत्कार करें ॥ १३ ॥

हे कमललोचन ! आप विराजिये, और हमारे सत्कार को ग्रहण कीजिये, और हम लोगतो वनवासी है हमारे यहां नीवार (वनकाधान्य) हैं, आप भोजन कीजिये, और आप को यदि रुचै तो निवास कीजिये ॥ १४ ॥

दुष्यन्तउवाच ।

राजा दुष्यन्त बोले, कि–हे सुन्दर भृकुटि वाली ! हे कुशिक वंश में उत्पन्न होने वाली ! तुमको तो यह सब वृत्त उचित ही है क्योंकि ? राजाओं में कन्या अपने सदृश वर को आप ही स्वयम्वर लेती हैं ॥ १५ ॥

तब शकुन्तला ने अङ्गीकार सूचक "ओम्" यह शब्द बोला, तब देशकाल के जानने वाले राजा दुष्यन्त ने भी धर्मपूर्वक गान्धर्व विवाह की विधी से शकुन्तला को व्याह लीनी ॥ १६ ॥
